

ZSOLDOS ATTILA:

A VÁRJOBBÁGYI BIRTOKLÁS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI A TATÁRJÁRÁST KÖVETŐ MÁSFÉL ÉVSZÁZADBAN

A 11-12. században a magyarországi birtokstruktúrára mindenekelőtt a királyi birtokok nyomasztó mennyiségi túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Ezeknek az arányoknak a megváltozása a 12. század közepétől kezdve indult meg. Az egyre gyakoribbá váló és a királyi birtokállományból egyre nagyobb darabokat kiszakító birtokadományok áradása a 13. század első harmadában tetőzött: II. Endre *novae institutiones*ként ismert belpolitikájának tudatos eleme volt a királyi birtokok elosztogatása. Az eladományozások a királyi birtokok mindkét típusát, mind az udvari-, mind a várszervezetet súlyosan érintették. Különösen komoly következmények lehetőségét vetette fel a várszervezet meggyengülése. Ez ugyanis — ellentétben az udvarszervezettel — nem egyszerűen az uralkodói kíséret eltartására rendelt birtoktípus volt, hanem szorosan összefonódott az államszervezettel, így a királyi hatalom erejének alakulására gyakorolt hatása nem közvetett, hanem nagyon is közvetlen volt. A várszervezet alá rendelt földek, ha nem is fedték tökéletesen a királyi megyék területét, de mégis azok gerincéül szolgáltak; a várszervezet tisztjei egyszersmind a megyei igazgatás feladataiból is kivették a részüket. A várszervezet megroppanása a jellegezetesen koraközépkori modellekből építkező magyar államszervezet egyik pillérének ledőlésével fenyegetett. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a királyi várszervezet hadakozó elemei adták az ország haderejének, igaz, minőségileg nem a legkiválóbb, de mindenképpen az egyik legjelentősebb kontingensét. Cseppet sem meglepő tehát, ha a királyi birtokok — s mindenekelőtt a várföldek — eladományozása a kortársak egy jelentős részében ellenzőkre talált. Ennek az elégedetlenségnek állt az élére II. Endre idősebb fia, Béla herceg.

Béla már apja életében megpróbálkozott az elidegenített királyi javak visszaszerzésével. 1228-1231 között még hercegeként, majd 1235-1239 között már uralkodóként törekedett a III. Béla-kori birtokstruktúra helyreállítására. Ennek során fokozatosan bővült céljainak köre: előbb főként a világiak kezére jutott várföldeket állította vissza a várszervezet számára, utóbb pedig már általános birtokvizsgálatot hajtatott végre, nem kímélve az egyházi tulajdont sem. Átütő sikert egyik akciója után sem könyvelhetett el. Hercegeként elsősorban apja és annak hívei hátráltatták, királyként pedig a szerzett jogaik védelmére felsorakozó egyházi és világi birtokosok ellenállásába ütközött, míg nem végülis meghátrálásra kényszerült. A tatárjárás után Béla maga is kivihetetlennek ítélte a korábbi adományok érvénytelenítésének kieroszakolását. Az 1248-1258-ban, ill. az 1267 után kibontakozó újabb földvizsgálati akciók a bármely jogállású birtokostól jogtalanul elidegenített javak visszajuttatását tűzték ki célul.¹

IV. Béla a tatárjárás előtti földvisszavételi politika kudarca után sem mondott le a várak földállományának védelméről. Törekvéseinek módszere azonban alapvetően megváltozott: tartózkodott az egyházi és világi birtokosok szerzett jogainak

érvénytelenítésétől. Ehelyett az üresen álló, lakói által elhagyott, a királyi főtulajdonjog alá tartozó, de annak hasznot nem hozó földek eladományozásának — alkalmanként már a 13. század első felében is megfigyelhető² — gyakorlatát emelte a királyi adománypolitika alapelvévé. Történetírásunk már korábban is felfigyelt arra a jelenségre, hogy „IV. Bélától kezdve uralkodóink csaknem kizárólag üres, ... nem lakott ... területeket adományoznak”.³ Waldapfel Eszter szerint az új adományozási gyakorlatot Béla azon törekvése magyarázza, amelynek célja a királyi népek magánföldesúri joghatóság alá kerülésének megakadályozása volt. Molnár József az 1260-as évekre tette a „castrensisek által elhagyott földek” tömeges megjelenését, s a tényt a királyi vármegye felbomlásához vezető válságjelenségek közé sorolta.⁴ Bolla Ilona körültekintően úgy fogalmazott, hogy a királyi népek jelentős része „kedvezőbb kilátások reményében önkényesen” távozott földjeiről, „s talán ennek a jelenségnek is tulajdonítható, hogy a királyi adományok zöme ekkor üres, lakóitól elhagyott föld volt”.⁵

Az üres földek eladományozásának a gyakorlata hamar megszilárdult. E folyamat betetőzéséként a „lakóitól elhagyott föld” a királyi adomány addig nem ismert, új címeként jelenik meg a 13. század második felében. 1268-ban István pozsonyi ispán és királynéi udvarbíró a részben a karakói, részben a vasvári vár alá tartozó, tizenöt ekényi Nezdyn földet kérte fel a királytól „*üres föld címén*” (*nomine terre vacue a nobis sibi dari postulavit*).⁶ Hasonló címen tett adományt V. István 1270-ben, IV. László 1279-ben és 1283-ban.⁷ Az üres földre vonatkozó adományok többségénél ugyan nem találkozunk az adomány címének fenti, pontos meghatározásával, az adományozás körülményei azonban az ilyen esetekben is biztos támpontot nyújtanak. Az adományozás menete rendszerint a következő volt. Az adományos felkéri az általa üresnek és lakóitól elhagyottnak tudott földet a királytól. Ezt követően az uralkodó vizsgálatot rendel el annak megállapítására, hogy mekkora, ill. valóban üres és a királyi adományozás alá eső földről van-e szó (*sed quia qualitate et quantitate dicte terre et utrum vacua sit et nostre pertinens collacioni nec ne, nobis ad plenum veritas non constabat*), és a vizsgálat lefolytatására királyi embert és hiteleshelyi tanúbizonyságot küld ki, akiknek a jelentése alapján végül az adományt privilegiumba foglalja.⁸ Az adományos állításának következetes ellenőrzése kétségtelenné teszi, hogy az üres föld címén való adományozás gyakorlata a királyi adománypolitika tudatos eleme volt. Ezt a megállapítást két további adatunk is megerősíti. 1280-ban Hermán nembéli Endre fia András comes felkérte a királytól a rábai híddörök Hídvég nevű földjét arra hivatkozva, hogy az egyébként is szomszédos saját földjével. IV. László nem zárkózott el a kérés teljesítésétől, de előzetes vizsgálatra kiküldte királyi emberként Rubynus mestert olyan paranccsal, hogy „*ha* ama földet üresnek és adományozási jogunkhoz tartozónak találja”, akkor statuálja az adományosnak (*si ipsam terram vacuum et ad nostram collacionem pertinentem invenerit, statueret et assignaret*). A vizsgálat kedvező eredményre vezetett, így a király Andrásnak adományozta a birtokot.⁹ Az idézett esetet az teszi szempontunkból különösen figyelemreméltóvá, hogy az uralkodó akkor is a föld elhagyatottságát tette az adomány sarkalatos pontjává, amikor a birtokot nem annak címén kérték fel. Még érdekesebb talán egy 1263-as ügy. Ekkor egy bizonyos Tyba kért fel a királytól *valamely* üres vasvári várföldet (*supplicavit ... ut sibi in aliqua terra castri Ferrei vacua et habitatoribus destituta .. dignaremur providere*). A király a föld kijelölésére Benedek vasi ispánnak adott parancsot. Végül is a vasi várjobbágyok a régóta elhagyott Sah birtokba vezették be Tybát.¹⁰ Tyba eljárásából arra következtethetünk, hogy a

nemesek már az 1260-as évek elején elfogadták a királyi adománypolitika új vezérlő elvét, és — egyebet nem tehetvén — igyekeztek ahhoz alkalmazkodni.

A király által felállított korlátok önkényes áttörése ugyanis, mint a Sopron megyei Harka föld ügye tanúsítja, megtorlást vont maga után. A kérdéses Harka birtokot a soproni vár lakatlan földjeként IV. Béla 1257-ben adományozta Kuru-i Fülöp mesternek. Az adományt 1270-ben Fülöp fiainak és özvegyének kérésére V. István megerősítette. Valamikor 1270 és 1284 között azonban Szoboszló fia Péter „elhallgatva az igazságot és hamisságot sugalmazva, *üres föld címén*” kérte fel magának (*tacita veritate et suggesta falsitate nomine vacue terre petiverat sibi dari*). Fülöp mester fiainak a tiltakozására IV. László 1284-ben állította vissza az eredeti adománnyos utódainak tulajdonjogát.¹¹ Esetünk figyelmet érdemlő körülménye, hogy Szoboszló fia Pétert az uralkodó minden további egyezkedés lehetőségét kizárva fosztotta meg Harkától. A királyi birtokadományozások során korántsem volt szokatlan, hogy egy-egy birtokot több személynek is eladományozott valamelyik uralkodó. Az ilyen esetekben azonban, a kölcsönös jóhiszeműség figyelembevételével, a király kárpótlást nyújtott az eredeti adománytól eleső személy számára, s így büntetésszámba menő kár egyik felet sem érte.¹² Ennek az uralkodói gesztusnak a megtagadása, a csalárdul szerzett adomány érvénytelenítése egyértelműen jelzi, hogy az „üres föld” adományozásának az esetében a királyi adománypolitika jogszokás rangjára emelt elemével van dolgunk, amelyet adott esetben a király hívének számító személlyel szemben is érvényre juttattak. A Ludány nembéli Szoboszló fia Pétert ti. bízvást Kun László személyes hívei közé sorolhatjuk: 1277-ben királyi ember volt, egy 1280. évi oklevél szerint részt vett a morvamezei csatában, s az ott szerzett érdemei elismeréséül a nyitrai vár Kend nevű földjét kapta. A harkai eset lezárása után sem fordult el tőle végleg a királyi kegy: még 1284-ben újabb adományt nyert el Nyitra megyében. A 13. század végén viszont már nem királyi szolgálatban, hanem trencsényi Csák Máté familiájában találkozunk a nevével.¹³

A fentiekben azonosított adományozási elv kettős célt szolgált. Egyrészt határt szabott az adományra vágyók igényeinek, s igyekezett azokat a központi hatalom számára még elfogadható korlátok között tartani. Másrészt viszont nyíltan bevallott célja volt a még meglévő, lakott várföldek védelme. Ezt a törekvést érhetjük tetten azokban a megfogalmazásokban, amelyek a várföld eladományozásokkal kapcsolatban a vár érdekeinek védelmét emlegetik. IV. Béla még 1264 előtt Lippoldus mosoni civisnek adta a mosoni vár Perun nevű földjét. 1264-ben Lippoldus felkérte a királytól az eredetileg Perunhoz tartozó Kaal birtok felét is. A király által elrendelt előzetes vizsgálatot végrehajtó Csák mosoni ispán jelentette az uralkodónak, hogy „*ama földnek a felét a vár jogsérelme nélkül el lehet adományozni*” (*illam medietatem terre posse sine castri prejudicio condonari*).¹⁴ A következő évben Demeter fehérvári ispán nyilatkozott úgy, hogy Gyimes föld „*jelentéktelen, lakóitól elhagyatott és Fehérvártól messze eső, és ezért ... Fehérvár jogsérelme nélkül*” eladományozható (*dixit, quod illa terra sit modica et habitatoribus destituta et a castro Albensis remota et ob hoc ... eam donare possemus sine prejudicio Albensis castri*).¹⁵

A várföldek védelmének ez a politikája a dolog természetéből adódóan a reménybeli adományosoknál is közelebről és mélyebben érintette a királyi várszervezet népeit. Aligha szorul bizonyításra, hogy az adománypolitika érvényesülésének legközvetlenebb haszonélvezői a várnépbeliek és a várjobbágyok voltak, jóllehet korántsem egyenlő mértékben. Történetírásunk megállapítása szerint a várszervezet jöghatósága alá tartozó királyi népek egyes rétegeit az általuk teljesített szolgálatok

és a várszervezet keretein belül élvezett szabadságok határozottan elkülönítették egymástól,¹⁶ bár státusuk alapvető jellemzője — a királytól való *propriusi* függés — azonos volt.¹⁷ Az egyes rétegek eltérő helyzete a legélesebben annak kapcsán nyilvánult meg, hogy a király milyen mértékben tűrte el a várszervezet népeinek azt a törekvését, mely a már elért státus, ill. a használt föld jogszerű birtoklásának elismerésére irányult. A várszervezet ellátására rendelt, túlnyomórészt termelőmunkát végző várnépbeliek¹⁸ esetében szinte egyáltalán nem találkozunk a szolgálat stabilitásának biztosítását eredményező királyi magatartással. A várbirtokok 13. század eleji tömeges elidegenítése elsősorban ezt a réteget érintette. Az uralkodók belátásuk szerint adományozták el a *castrensis mansiokat* földjeikkel együtt,¹⁹ s kivételes esetnek számított, ha az adomány csak a földre szólt és a várnépbeliek személyét visszatartották a vár szolgálatára.²⁰

A lakóival együtt eladományozott várföldek szépszámmú sorozatában várjobbágyokkal és földjeikkel nem találkozunk. A várjobbágyi státus és birtoklás védelmét a királyi hatalom szempontjából több tényező is indokolta. A várszervezet hivatászerűen hadakozó elemei közül a várjobbágyok voltak a legjelentősebb, gazdasági ereje akár a korszerű nehézfegyverzet beszerzését is lehetővé tette. A tisztségeket viselő várjobbágyok voltak a várszervezet közvetlen előljárói, akik — királyi vagy ispáni megbízatást teljesítve — közhatalmi feladatokat is elláthattak.²¹ A központi hatalom elsőrendű érdeke volt a királyi várszervezet legértékesebb rétegének, a várjobbágyoknak a védelme.

A királyi adományozási gyakorlattal párhuzamosan, sőt esetenként azt meg is előzve, a várjobbágyok olyan jogokat tulajdonítottak státusuknak, amelyek szerint földjeiket a király nem adományozhatja el. 1216-ban II. Endre eladományozta a nógrádi vár Lengend nevű földjét a rajta élő öt várnépbeli mansiával együtt. A beiktatáskor Vilmos várjobbágy és társai tiltakoztak és azt állították, hogy a föld fele saját tulajdonuk, s a király úgy tette meg adományát, hogy ezt nem tudta (*propria sua terra esset, nec rex eam sciendo contulisset*). A király előtt perre került sor, amelynek során azonban kiderült, hogy a tiltakozókat semmilyen jog nem illeti meg. *Legenden (ordine judicario ... probatum est, quod ... Wylmos nichil ibi juris habuisset)*.²² A várjobbágyi birtoklás királyi elismerésének fontos bizonyossága a földhöz fűződő jog (*jus*) elvi elismerése, ill. az, hogy ennek alapján II. Endre akaratát nem az őt megillető főtulajdonosi hatalomra hivatkozva, hanem jogi eljárás keretei között érvényesítette. Hasonló esettel találkozunk 1247-ben is; ekkor párviadal döntött az adományos javára.²³ A várjobbágyok által maguknak tulajdonított jog általános érvényű megfogalmazásáról is rendelkezünk adattal. 1222-ben mosoni várjobbágyok pereskedtek a szentmártonhegyi apátsággal Nulos föld és lakói ügyében. Az apát királyi adományra hivatkozva védte tulajdonjogát, míg a várjobbágyok szerint „sem ama embereket, sem a földjüket a király nem adományozhatta el, mivel azok Szent István király jobbágyainak fiai” (*nec homines illos, nec terrarum eorum rex conferre potuisset, cum filii jobagionum sancti Stephani regis sint*). Az apátság javára végül az döntött az ügyben, hogy a várjobbágyok vonakodtak letenni a nekik megítélt esküt.²⁴ A várnépbeliek és a várjobbágyok birtoklásának megítélésében tehát igen jelentős különbségek mutatkoznak már a 13. század első felében is.

Ezek a különbségek megmaradtak az üres várföldekkel kapcsolatos királyi adományozási gyakorlatnak a 13. század közepén bekövetkező megszilárdulása után is. Továbbra is folytatódott a várnépek földjeinek eladományozása a rajtuk élőkkel együtt,²⁵ ami arra utal, hogy az új adománypolitika elsősorban a várjobbágyi

birtoklás védelmének jogi garanciáját teremtette meg azáltal, hogy az uralkodó a maga adománypolitikájába emelte be a várjobbágyok által már korábban hangoztatott jogokat. A várnépbeliek és a várjobbágyok státusa között húzódtott az a határvonal, amellyel a királyi hatalom megszabta a védettséget élvezők körét. Így magyarázható az, hogy III. Endre szükségesnek látta kivizsgáltatni azt, hogy az általa — egyébként várjobbágyoknak — eladományozott barsi Zimány föld várnépi vagy várjobbágyi birtok-e (*utrum...terra Ziman sit castrensium aut jobagionum castri*).²⁶

A várnépi és a várjobbágyi birtoklás világos jogi disztinkciója, ill. ennek következményei eggyel több okot szolgáltattak arra, hogy egyes várnépbeliek megpróbáljanak önkényesen a várjobbágyok soraiba férkőzni. Míg a tatárjárás előtt a várnépbeliek sokkal inkább arra törekedtek, hogy — akár jogtalanul is — sorstársaiknak nyilváníttassanak várjobbágyokat, vagy éppen a várszervezettől független személyeket,²⁷ az új adománypolitika megjelenése után törekvéseik iránya megváltozott, s a várnépbeliek az eladományozás elkerülése érdekében várjobbágyoknak tüntették fel magukat. Így tettek pl. Egyed fia Jónás és társai, a szolgálgyőri vár Thena falubeli öt nehezéket fizető várnépei, amikor IV. Béla eladományozta földjüket. Az Ákos budai prépost által lefolytatott vizsgálat azonban kiderítette valódi státusukat és a király nem véve figyelembe Jónás állítását, helyben hagyta az adományt (*non obstante eo, quod idem Jonas ... jobagionem castri se diceret, cum non esset*).²⁸ Hasonló eset történt meg Zalában, ahol a vár debrétei népei „a királyi alkancellárián hamis sugalmazás és valóságos megvesztegetés által” (*in vicecancellaria nostra per falsi suggestionem et veri suppressionem*) oklevelet szereztek maguknak arról, hogy „ők nem várnépek, hanem várjobbágyok” (*ipsi non castrenses, sed jobagiones fuerint dicti castri*), s ezen az alapon akarták peres úton megakadályozni földjük eladományozását. A csalás napvilágra kerülése után a király parancsot adott az ügyben illetékes bírácoknak, hogy ne tárgyalják a debrétek által esetlegesen indítandó pert, mivel — indoklása szerint — „a várnépbeliek földjeit szokás szerint eladományozhatjuk” (*nosque rite terram populorum castrensiem conferre poteramus*).²⁹

A várnépbeliek státusa és birtoklása tehát teljes egészében a király kegyén múltott, kimondott és alkalmazott jogelvek által biztosított védelemben nem részesült. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy olyan adományokkal is találkozunk, amelyek — legalábbis bizonyos fokig — tekintettel voltak a várnépbeliek érdekeire. 1247-ben IV. Béla Aba fia Tamás ispánnak adományozta a nyitrai Udvarnokot, amelynek *castrensis* lakóit a tatárok négy háznép kivételével megölték. A négy megmaradt mansio számára egy tagban egy-egy ekényi földet különítettett el, kivonva a várnépbelieket az adomány hatálya alól.³⁰ Hasonló eljárást választott a király a bolondóci vár két Gömör megyei birtokának eladományozásakor: a földek egy részét meghagyta az ott élő várnépbeliek kezén, nehogy azok földönfutók módjára szétszéledjenek (*ne iidem veluti vagi et profugi exheredentur omnino et dispergantur*) földjük elvesztése miatt.³¹

A várnépbeliekhez képest a várjobbágyok egzisztenciájának védelme három ponton is jelentős többletet tartalmaz a 13. század második felében. Egyrészt, míg korábban kifejezetten szokatlan dolog volt a várjobbágyoknak tett földadomány, ez idő tájt már sokasodnak az erre vonatkozó adatok. 1248-ban pozsonyi várjobbágy kapott birtokot a meglévő mellé, mivel azt árvíz lepte el és így nem tudott a várnak kötelezettségei szerint szolgálni (*terra ejus per inundacionem aquarum fuisse occupata nec utiliter posset castro deservire, sicut deberet*).³² Szintén Pozsony megyében történt, hogy a király azért hagyta egy várjobbágy nemzetség kezén annak vitatott

birtokát, mert nagy volt a rokonság és szűkölködtek a földben (qui multi sunt e sua generatione, terra plurimum indigerent).³³ Ezek az adományok, mint az oklevelek esetenként meg is fogalmazzák, azt a célt szolgálták, hogy a várjobbágyok szolgálataikat megfelelőbben és könnyebben teljesíthessék (commodius et expeditius valeant sua servicia exhibere).³⁴ Másrészt, ha sor is került valamely várjobbágy birtokának eladományozására, a király gondoskodott arról, hogy cserébe megfelelő birtokhoz jusson a kárvallott, így biztosítva a várjobbágyi státus fenntartásához szükséges anyagi javakat.³⁵ A várjobbágyi birtoklás védelmének legfontosabb eleme mindazonáltal a várjobbágyok és földjeik elidegenítésétől való tartózkodás volt.

Várjobbágyi birtokok eladományozására természetesen sor kerülhetett, ezek az alkalmak azonban két nagy csoportra oszthatók. Több ízben is valamilyen bűncselekményt elkövető várjobbágy birtokának elkobzásáról, majd eladományozásáról olvashatunk. 1198-ban Pál soproni várjobbágy Michal nevű birtokát — közelebről meg nem határozott — „gaztettének büntetése miatt” (ob sui facinoris vindictam) vesztette el.³⁶ 1258-ban lopásban elmarasztalt (in fures sunt convicti) szolgagyőri várjobbágyok földjét adományozta el István herceg.³⁷ A birtok elkobzására várjobbágyok esetében is okot adhatott a hűtlenség.³⁸

A várjobbágyi birtok eladományozásának másik, az előzőnél jóval gyakoribb esete a várjobbágy örökös nélküli halála után következett be. Ezen a címen tett adományokkal nem csak a 13. század folyamán,³⁹ de a 14. században is találkozunk.⁴⁰ A várjobbágyi birtoklás király általi elismerését bizonyítja, hogy ezek a birtokok csak az örökösök hiányában háramlottak az uralkodóra. Így történt ez az örökös nélkül elhunyt Tivadar szatmári várjobbágy irinyi birtokrészével is (quam quidem particulam terre iuxta regni consuetudinem ad manus nostras devolutam *pro eo*, quod idem Theodorus heredum solatio destitutus decesserit), melyet a király ezután Irinyi Vyd fiainak adományozott.⁴¹

A várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát — mint az eddig felsorakoztatott adataink bizonyítják — a magyar királyok a 13. század második felében elismerték. Ez az elismerés azonban korántsem jelentette azt, hogy a királyok, akár a legcsekélyebb mértékben is, lemondtak volna a várjobbágyok személyéhez, ill. földjeihez való főtulajdonosi hatalmukról.⁴² A várjobbágyi birtoklás védelmét biztosító politika gyakorlati alkalmazásától, ha a szükség úgy kívánta, eltekintettek az uralkodók. Közismert és gyakran idézett példája ennek a magatartásnak a nevezetes locsmándi adomány. 1263-ban IV. Béla Lőrinc soproni ispánnak adományozta a locsmándi ispánságot.⁴³ Az adományról két oklevél maradt ránk, melyek szövege lényeges eltéréseket mutat. A korábban kiadott okmányban ugyanis a király a várszervezet minden népét, tekintet nélkül státusukra, az adományos joghatósága alá juttatta, elrendelve, hogy „a várjobbágyok, a keltjobbágyfiúnak nevezett jobbágyfiak és a várnépbeliek ... ugyanazzal a szabadsággal és szolgálattal tartozzanak szolgálni” Lőrincnek, mint korábban a királynak, ill. a locsmándi ispánnak (volentes et statuentes, ut jobagiones castri, filii jobagionum, qui kelthiobagfyu dicuntur et castrenses ... eadem libertate et servicio ... servire teneantur). A magánúri függést nem vállaló várjobbágyok és jobbágyfiúk számára meghagyta annak lehetőségét, hogy földjeiket hátrahagyva (relictis terris suis) szabadon távozzanak.⁴⁴ Ez az intézkedés oly mértékben sértette azokat a jogokat, amelyeket a várjobbágyok maguknak tulajdonítottak, hogy történetírásunk joggal gondolt arra, hogy az érintett várjobbágyok tiltakozó mozgalma készítette IV. Bélát döntése megváltoztatására és az adományról szóló privilégium ennek megfelelő megfogalmazására.⁴⁵ A tiltakozás alapja minden

bizonyral a várjobbágy-birtokok eladományozhatatlanságának jogi fikciója volt, annál is inkább, mert mind 1263 előtt, mind utána találkozunk ezzel a jelenséggel.⁴⁶ A király új döntése értelmében a nemesek és a nemes várjobbágyok földjei kikerültek az adomány hatálya alól (exceptis possessionibus nobilium ... salvis nihilominus terris nobilium jobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus) és megőrizhették Lőrincsel szemben függetlenségüket.⁴⁷

A locsmánda adomány ügye az általunk vizsgált kérdések szempontjából több fontos tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy a locsmánda várjobbágyok, ha nem is minden nehézség nélkül, de végül is sikerrel ismertették el státusukhoz és ennek alapján földjükhöz való jogukat. A királyi döntés megváltoztatásának igazi vesztesei a keltjobbágyfiúk voltak. Ez az átmeneti réteg a várnépbeliek közül a várjobbágyok közé emelt — mint a privilegium írja „a várjobbágyok közé újonnan besorolt” (qui in numerum jobagionum castri de novo sunt computati) —, de a várjobbágyi státus által biztosított jogok teljességét nem élvező elemekből állt.⁴⁸ Az eltérő jogi helyzet a locsmánda ispánság eladományozásakor a lehető legélesebb formában jelentkezett: a keltjobbágyfiúk földjeire az új adománylevél is érvényes volt. Ezzel tehát megszilárdult az a jogi határ, amely a „szent király fiainak”, „valódi, nemes várjobbágyoknak” tekintett született várjobbágyok és a várnépi státusból kiemelték (exempti) között húzódott. Ugyanakkor a földjüket megőrző nemes várjobbágyok sorsára is döntő hatással volt az eladományozás. A született várjobbágyok a locsmánda ispánság legelőkelőbb elemeként — a várszervezetben belül — kiváltságokat élveztek, helyzetük kedvező volt. A királyi hatalmat megtestesítő várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozás egyfajta védelmet nyújtott számukra, elsősorban éppen a magánbirtokosokkal szemben. A védett helyzet az ispánság magánkézre kerülésével egy csapásra megszűnt; a védelmet, de legalábbis annak reményét nyújtó szervezet széthullása után a várjobbágyok magukra maradtak. Ez a tény egy alapvető következményt vont maga után. Mivel a várjobbágyok földjeiket — nemesítés híján — továbbra is várjobbágyként birtokolták, a földhöz való joguk alapjává egy fikció vált: a már nem létező locsmánda várszervezet szolgálata. A fiktív jogviszony — amellyel még találkozunk — csak addig maradhatott birtoklási jogcím, amíg azt a központi hatalom, ill. a várjobbágyok társadalmi környezete kész volt elismerni. Nem véletlen tehát, ha történetesen a locsmánda várjobbágyok között is találunk olyanokat, akik — akár új függőségi viszony vállalása árán is — bizonyos fokú védettséget nyújtó társadalmi kapcsolatokat építettek ki. 1270-ben a Geotan faluba való várjobbágy-rokonság tizenegy tagja szegődött földjuttatás fejében az 1263. évi adomány kedvezményezettje, Lőrinc kíséretébe. Feltűnő, hogy hét évvel a locsmánda ispánság felbomlása után is, a familiaritást vállalók társadalmi helyzetének megjelölésére még mindig az egykori locsmánda várjobbágyi státust alkalmazták (jobagionibus quondam castri de Luchman).⁴⁹

A locsmánda adomány miatt támadt feszültségek tanulságait IV. Béla is levonta. Erre enged következtetni egy újabb comitatus, ezúttal a komáromi, alig néhány évvel később — valamikor 1265 előtt — bekövetkezett eladományozásának néhány jellegzetessége.⁵⁰ 1268-ban került arra sor, hogy az adományost, Walter ispánt Olivér királynéi tárnokmester bevezesse a komáromi vár és tartozékainak birtokába. Az ekkor kiállított oklevélben felsorolták és meghatározták a komáromi ispánsághoz tartozó várföldeket — ám korántsem az összeset.⁵¹ A lista, nem számítva a halászóhelyeket, huszonnégy falu és birtokrész nevét tartalmazza. Számbavéve ezeket megfigyelhetjük: az elidegenítés kizárólag várnépek által lakott birtokokat érintett.

Némelyiküknél maga az 1268. évi oklevél is megemlíti a település castrensis lakóit (Aranyos, Megyer, Tany, Szakállas). Megállapításunk igazának azonban sokkal fontosabb bizonyítéka az, hogy két esetben is olyan várjobbágyi birtokkal találkozunk az oklevél szövegében, amelyek az eladományozott falvak határosaiként, s nem pedig mint azokkal együtt eladományozott területek szerepelnek. Árpa falu határosaai között még két azonos nevű települést találunk, ezek közül az egyik a királyné, a másik pedig Apa komáromi várjobbágy birtoka (terciam villam Arpa, que pertinet ad Apa, jobagionem castri de Camarun). Kürt egyik határosa, Pat szintén várjobbágyi birtok volt (terra Poth, que est jobagionis castri Camarun). Adataink tehát nem csak megengedik, de egyenesen meg is követelik azt a következtetést, miszerint a komáromi ispánság eladományozásakor IV. Béla — ellentétben a korábbi locsmáncsi esettel — eleve nem terjesztette ki az adomány érvényét a várjobbágyok birtokaira. S valóban, a komáromi ispánság magánkézre jutása, a várszervezet felbomlása után továbbra is fel-feltűnnek forrásainkban a komáromi várjobbágyok. 1269-ben és 1284-ben a patyaiak szerepelnek Sár, ill. Billeg határosaiként. 1276 körül Pünkösöd fia Miklós és rokona, László komáromi várjobbágyok sikertelenül pereskedtek a nyúlzigeti apácákkal. 1283-ban János, Sebestyén és Mikó ispánok várjobbágy társaikkal együtt vitás birtokrészek elhatárolásában vettek részt. A locsmáncsi Geotan falubeliekéhez hasonló magatartással a komáromi várjobbágyok esetében is találkozunk. Folkus fia István várjobbágyot és pati rokonságát még 1284 előtt a királyi serviensek közé sorolta Kun László. 1284-ben arra hivatkozva, hogy a békétlen időkben önerőből nem képesek megvédeni magukat a gonosztevők zaklatásaival szemben (videntes eciam in hoc tempore impacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare) a király engedélyért folyamodtak, hogy az esztergomi egyház nemes jobbágyai közé állhassanak, amit — megkapván a beleegyezést — meg is tettek. A patiak elhatározásában ismét a magára maradt várjobbágyosság védelmet nyújtó szervezet iránti igénye játszott döntő szerepet. Más pati várjobbágyokat közel nyolcvan év múltán — 1360-ban — madari, kürti és pati birtokaikkal együtt Nagy Lajos nemesített meg.⁵² Adataink ismeretében a komáromi adományt feltétlenül azon intézkedések közé kell sorolnunk, amelyek meghozatalakor a várjobbágyi birtoklás királyi védelmének szempontjai érvényesültek.

A későbbiek során — amennyire ez a rendelkezésünkre álló szűkszavú forrásokból megállapítható — a komáromi, s nem a locsmáncsi adomány szolgált az ispánságok elidegenítésének mintájául. Erre enged következtetni I. Károly egy 1320. évi intézkedése. Ekkor a király elcserélte Tamás esztergomi érsekkel a korábban (1315-ben) a főpapnak, ill. egyházának juttatott Komárom ispánságát a barsival. Az 1320-as oklevél nem hagy kétséget afelől, hogy a várjobbágyok személye és birtokaik ezúttal sem tartoztak az eladományozott javak közé. Az oklevél felsorolja ugyan az ispánság tartozékait, ezek közé sorolva a várnépbelieket is (civitatem Borsiensensem cum toto comitatu districtus ejusdem, judicatu, jurisdictione, tributis cum villis et hominibus castrensibus seu condicionariis ad dictum comitatum pertinentibus),⁵³ a listában azonban egyetlen utalás sem foglalkozik a várjobbágyokkal, jóllehet a 14. század első feléből számos adattal rendelkezünk rájuk vonatkozóan. Az esztergomi érsekségtől való függésüknek — ami, ha az adomány érintené személyüket és birtokaikat, elvárható lenne — a legcsekélyebb nyoma sincs.

13. századi adataink összegzéséként megállapíthatjuk, hogy az Árpád-házi uralkodók — főtulajdonosi jogaik épségben hagyása mellett — elismerték a várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát, s ennek az elismerésnek adomány-

politikájuk révén érvényt is szereztek. Kun László elvi igénnyel is megfogalmazta a várjobbágyi birtoklás védelmével kapcsolatos királyi álláspontot egy évszám nélküli — Borsa Iván által 1274-re datált — oklevelében. Ebben védelmébe vette — a talán kiskorú — Wyduzlou fia Márton és Petruzlou fia Bánk somogyi várjobbágyokat, akik elpanaszolták, hogy Netécs nevű földjüket egy bizonyos Opey elfoglalva tartja, azt állítván, hogy a királytól kapta adományba. Kun László azonban, megcáfolván Opey kijelentését, megparancsolta két Somogy megyei hívének, hogy vegyék védelmükbe a várjobbágyokat „mivel várunk jobbágyainak lakott földjeit senkinek sem adományozzuk el, és ama Opeynek sem akarjuk a mondott Netécs földet adományozni” (unde cum terras jobagionum castris nostri *populosas* nemini conferamus et ipsi Opey conferre dictam terram Necech non velimus). Az idézett elvi nyilatkozat érvényesítésének következetességét bizonyító adattal is rendelkezünk. Nem sokkal később ti. — talán még 1274-ben — valóban sor került Netécs eladományozására. Az adomány azonban csak az említett Wyduzlou (Vydoslo) által birtokolt részre vonatkozott, akit az oklevél utód nélkül meghalt várjobbágyának mond. Az adományra tehát minden bizonnyal az előző oklevélben még élőként szereplő Márton halála után került sor, amikor is a család birtoka immár ténylegesen a királyra háramlott. Az adomány nem érintette viszont a Netécsen szintén birtokos Petruzlou fia Bánk részét.⁵⁴

A 14. század első felében az egész ország területén találkozunk birtokos várjobbágyokkal. Mindennapi életükben nem sok változást tapasztalhatunk a 13. századhoz képest: földet adnak el és vásárolnak, pereskednek, részt vesznek megyéjük közéletében.⁵⁵ A jelenség kétségkívül magyarázatra szorul, hiszen a várjobbágy-ságot megjelenése pillanatától kezdve elszakíthatatlan szálak fűzték a korai középkor királyi vármegyarendszeréhez. Ennek, a kötelezettségeket és jogokat egyaránt számontartó szervezetnek a felbomlása után — melynek bekövetkeztét éppen a 13-14. század fordulója körüli időkre teszi történetírásunk — a várjobbágyok alkalmazkodni kényszerültek a megváltozott viszonyokhoz. Abban, hogy ez az alkalmazkodás — legalábbis a század első felében — sikerrel járt, sajátos módon két egymással homlokegyenest ellentétes folyamat játszott főszerepet: a tartományúri hatalom kiépülése és közel félévszázados virágzása, majd ezt követően a királyi hatalom újbóli megszilárdulása.

A tartományúri hatalom kiépülésének, jellegének, működési mechanizmusának vizsgálatát a szakirodalom már elvégezte.⁵⁶ Általános tapasztalatként jelentkezett, hogy az oligarchák országos vagy megyés ispáni tisztségek megszerzése, nem egyszer bitorlása révén királyi jogokat gyakoroltak territóriumuk felett, miközben nyílt vagy burkolt erőszak alkalmazásával arra törekedtek, hogy a területükön élő birtokosokat, legyenek azok világiak vagy egyháziak, a familiaritás intézményén keresztül saját személyükhöz kapcsolják, de legalábbis uralmuk elismerésére kényszerítsék. A familiaritás ugyanis a tartományúri hatalom egyik alappillére volt: az oligarcha familiárisain keresztül igazgatta birtokait, irányította tartománya életét, s ugyanakkor a familiárisok alkották haderejének gerincét.

A várjobbágy-ság is ezen a ponton kapcsolódik a tartományurasság történetéhez. A várjobbágyok — hasonlóan a kis- és középbirtokos nemességhez — nem kerülhették el a tartományúr familiájától való függés vállalását. Egy-egy tartományúr familiája pedig gyakorlatilag korlátlan mértékben volt képes magába olvasztani a különböző eredetű, de hadakozásra egyaránt alkalmas társadalmi rétegeket, annál is inkább, mivel az állandósult háborúk időszakában a minél nagyobb, ütöképesebb haderő a további terjeszkedés lehetőségét teremtette meg. A várjobbágy-ság, mint

hivatásszerűen katonáskodó réteg, különösen értékes részét adta egy-egy tartományúri familiának. A várjobbágyok azonban — a dolog természetéből adódóan — csak földjeik birtokában szolgálhattak teljes értékű harcosként az oligarcha seregében, így annak egyszerűen nem állt érdekében a várjobbágyi birtoklás tényének megkérdőjelezése. A tartományúri familián belül egyébként sem az egyes familiárisok eredeti státusa szolgált rendező elvként; a jogállások között húzódó határok elvesztették jelentőségüket. Az érvényesülés egyetlen mércéje csakis az oligarcha iránt tanúsított egyéni hűség, a neki tett szolgálatok mértéke és hasznossága lehetett. Éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy néhány várjobbágyot nagyfontosságú, bizalmi tisztiségek és megbízatások betöltőjeként vagy végrehajtójaként találunk a tartományúr oldalán. Trencsényi Csák Máté familiájából két ilyen várjobbágyot is azonosítani tudunk. Egyikük, Menoldus fia Vörös Ábrahám a galgóci vár jobbágya volt. 1292-től kezdve szerepel Máté familiárisai között, 1293 és 1296 között kimutathatóan Pozsony megye curialis comese volt, párhuzamosan ura pozsonyi ispánságával. 1294-ben szerzett nemesítést III. Endrétől, bizonyonnyal Máté hathatós segítségével. Egy 1297. évi adat szerint Máté tárnokmestereként is tevékenykedett. A nagyhatalmú Csák árnyékában Ábrahám sem tétlenkedett, számos birtokszerezéséről van tudomásunk. Vélhetően 1310 táján hagyta el Csák Máté familiáját, s ettől kezdve újra a Pozsony megyei közéletben, majd I. Károly híveként szerepel.⁵⁷

Hasonló karriert mondhatott magáénak a barsi vár jobbágyai közül származó Kistapolcsányi Gyula is. Csák Máté szolgálatában a lévai várnagyságig vitte, miközben birtokai gyarapításáról sem feledkezett meg. Vörös Ábrahámmal ellentétben, Gyula kitarzott a trencsényi nagyúr mellett annak haláláig, ennek ellenére sikerült birtokait megőriznie Károly hatalmának megszilárdulása után is.⁵⁸

A mosoni várjobbágyok közül Pál fia Nikel (Nykylinus) egész rokonságával együtt szegődött a Kőszegiek familiájába. Amikor 1292-ben III. Endre a Kőszegiek fogságába esett, Henrik bán fia János (Iván) Nikelékét bízta meg a király őrzésével. A fogságból kiszabadult Endre a várjobbágyok nyilvánvaló hűtlenségére hivatkozva adományozta el 1295-ben a rokonság egy Győr megyei földjét. Nikelék továbbra is megmaradtak a Kőszegiek szolgálatában. 1297-ből arról értesülünk, hogy Sopron megyei várföldet tartottak jogtalanul elfoglalva. Egy 1311. évi adat szerint Nikel felesége, Erzsébet a Rápolyt nemzetségből származott.⁵⁹ Forrásaink szűkszávsága miatt a tartományúri familiákba lépett vagy kényszerült várjobbágyok túlnyomó többségének a sorsát nem tudjuk nyomon követni, de a felsorolt példák meggyőzően bizonyítják, hogy a várjobbágyok birtoklását a tartományúri hatalom nem veszélyeztette, sőt, kedvező esetben akár a társadalmi felemelkedés, a vagyoni gyarapodás útját is egyengethette.

A tartományurasságok felszámolása, az uralkodói hatalom erejének és tekintélyének újjraedése ismét felvetette a várjobbágyi birtoklás királyi megítélésének kérdését. A tartományúri hatalom jószerevével egyáltalán nem érintette a várjobbágyok státusát és birtokjogát: az oligarcha és a várjobbágy kapcsolatát egy más dimenzió, a familiaritás keretei szabták meg. I. Károly azonban nyilvánvalóan nem maradhatott közömbös a végső soron a királyi joghoz tartozó réteg sorsa iránt. Közismert, hogy hatalma megszilárdulása után, 1327-ben nagyszabású, az egész országra kiterjedő vizsgálatokba kezdett, hogy a jogtalanul elfoglalt királyi javakat visszaszerezze.⁶⁰ Az egyéb királyi birtokok mellett ez természetesen érintette a várföldeket, ill. a várjobbágyokat is. A mintegy másfél évtizeden keresztül folytatódó akció során számos nemes személye vagy birtoka került komoly bajba. 1327-ben a Sáros megyei vizsgálat

során Fónyi Balázstól akarták a várföldek visszavételére kirendelt királyi emberek elvenni Kurima (más néven Dubyna) nevű birtokát. Balázs — melleleg a királyi bizalmas híve, várnagyságot, ispánságot viselt, 1323-1326 között lovászmester — azzal védekezett, hogy birtoka nem várföld volt, és királyi adomány útján jutott hozzá, s így sikerült azt megtartania.⁶¹ 1332-ben Mihály fia János comest akarták megfosztani több veszprémi sessiojától, s csak az 1335-ös per során derült ki, hogy azok jogosan illetik meg.⁶² 1335-ben Ugodi Cseh Csenik, a király által a karakói vár birtokai és népei visszaszerzésére kirendelt vizsgáló (recaptivator et requisitor) az országbíró elé idézte a kisdamonyai nemesi rokonságot, azt állítván, hogy azok várjobbágyok (nomine jobagionum castri Karakow vocati). A perben a kisdamonyaiak nemesnek vallották magukat, és állításukat megerősítette az a mintegy háromszáz Sopron és Vas megyei egyházi és világi, nemes és ignobilis személy is, akik az országbíró által elrendelt vizsgálat során a perbefogottakat és elődeiket „Szent István király ideje óta nemes királyi serviensek”-nek (a tempore sancti regis Stephani nobiles servientes et regales) mondták.⁶³ A Csenik vezette eljárások sorában olyan esettel is találkozunk, amikor egy nemes esküvel volt azt kénytelen bizonyítani, hogy egyik jobbágya nem a karakói vár castrensisei közül való, hanem szabad ember (non castrensis dicti castri Karakou vocati, sed liber homo sit).⁶⁴ Nem bizonyítható, de jó okkal feltételezhető, hogy ehhez az 1335. évi, a karakói vár birtokait és népeit érintő vizsgálathoz kapcsolható az a gyakran idézett adat, mely szerint 1349-ben azért nem találták meg a fehérvári káptalanban a Szent István legendájának nevezett jegyzéket — melyben karakói várjobbágyok és várnépek birtokai, valamint szabadságaik voltak összefoglalva —, mert azt I. Károly már korábban, János örkanonok idejében magához kérte Visegrádra.⁶⁵ A kisdamonyaiak esete figyelmeztető jel lehetett a környék nemessége számára. Mindenesetre a Kun László által a soproni várjobbágyok közül megnevesített gyóróiak jónak látták bemutatni nemesítő okleveleiket a Druget Vilmos által 1335-ben tartott generalis congregation.⁶⁶

I. Károly földvisszaszerzési akciói során érdekes perrel találkozhatunk Zala megyében. 1328-ban a zalai ispán „a várnépbeli emberek felkutatására és a vár földjeinek visszaszerzésére” (ad inquirendas castrenses homines et reinveniendas terras castri) kapott a királytól megbízást. Feladata végrehajtása során perbe fogta Itimer fia Budát és annak itimérföldei rokonságát azon a címen, hogy várnépbeliek (sub nomine castrensium). Budáék viszont azt állították, hogy „ők maguk a vár örökös nemes jobbágyai és sohasem voltak várnépbeliek” (se ipsos hereditarios nobiles jobagiones castri fore et nunquam castrenses fuisse). Erre huszonöt nemessel együtt esküt is tettek, s így megőrizték státusukat.⁶⁷ A per fontos tanulságokkal szolgál az I. Károly-féle föld- és státuszvizsgálatok megítélésének tekintetében. Buda és társai egyáltalán nem tagadták a várszervezethez való tartozásuk tényét, ugyanakkor viszont várszervezetben belül élvezett kiváltságos státusukhoz határozottan ragaszkodtak. Annak a királyi várszervezetnek a belső hierarchiáját tekintették jogállásuk megítélésében a mércének, amely várszervezet intézményként ténylegesen már nem létezett. Újra találkozunk azzal a jelenséggel, amely már a 13. században, Locsmánd és Komárom esetében is megfigyelhető volt: a helyi igazgatás alapvetően megváltozott viszonyai között a várjobbágyi státus alapjává egy fiktív jogviszony lett. Ennek a fikciónak a fenntartása, ápolása a királyi vármegyarendszer felbomlása miatt védtelen, kiszolgáltatott helyzetbe került várjobbágyok természetes önvédelmi reflexe volt. A nemesítést nem szerzett, magánfamilia védelmét nem élvező várjobbágyok birtokos volta, földjük jog szerint való birtoklásának elismertése éppen a várjobbágyi státuson alapult, s ugyanakkor ez volt egzisztenciájuk

gyenge, támadható pontja is. Érthető, hogy ebben a helyzetben a várjobbágyok görcsösen kapaszkodtak abba a jogokból és kötelezettségekből font, személyüket a királyi várszervezethez fűző kötelékbe, amely létüket igazolta a társadalom előtt. A jelenség korántsem a 14. század változásai által hozott újdonság: egy meglehetősen speciális, ám az alaphelyzetet tekintve lényegileg azonos esetben már a 13. század második felében is találkozunk vele; abban az időszakban, amelyben a királyi várszervezet, bár már végzetesen meggyengült, de általános és teljes felbomlása még korántsem következett be.

A szakirodalom már tisztázta az egykori Borsova vármegye megszűnésének körülményeit. Általános vélemény szerint a megye a tatárjárás során pusztult el, s területe részben a szomszédos megyékbe (Szatmár, Szabolcs), részben a már a 12-13. század fordulójától szereplő beregi erdőispánság, majd az 1242 után kialakuló Bereg megye területébe olvadt be.⁶⁸ Ennek ellenére még a 13. század utolsó harmadában is találkozunk borsovai várföldekkel és birtokosaikkal. 1268-ban István ifjabb király egy Kék nevű földet adományozott el, melyről megjegyzi, hogy „borsovai várjobbágyoké volt, mindazonáltal Szabolcs megyében van” (erat jobagionum castris de Bursua, tamen est ... in provincia de Zabouch). 1282-ben pedig Kun László adományozta el a borsovai vár Szatmár megyei Mérgesd nevű birtokát örökös nélkül elhalt ember földje címen.⁶⁹ A két adat kétségtelenné teszi, hogy még évtizedekkel a borsovai ispánság megszűnése után is a vár földjeit az egykori ispánsághoz való tartozásuk alapján tartották számon és a borsovai vár jobbágyosága föld birtoklására feljogosító jogcímmel számított. A régi királyi vármegyék szervezetének a 13-14. század fordulóján bekövetkező felbomlása ezt, a Borsova esetében még sajátos helyzetből fakadó különlegességet, általánossá tette. A fikció — a várjobbágyoság léte királyi várszervezet nélkül — kiállta a 14. század első próbáit: sem a tartományúri, sem az újraéledt királyi hatalom nem rombolta le, sőt az utóbbi, mint Itimérföldei Buda és rokonai példáján láttuk, éppenséggel megerősítette a várjobbágyi birtoklás jogszerűségét, s ezzel mintegy elismerte a várnépbeliek és a várjobbágyok, valamint a két réteg birtokjoga közötti különbségeket.

A 14. század folyamán a várjobbágyok egy része a létüket a megszűnt várszervezetekhez kapcsoló fikció mellett mindazonáltal nagyon is reális viszonyokon alapuló kapcsolatot tartott fenn a királyi megyét felváltó ún. nemesi megyével. A kapcsolat kiépülésének kiindulópontja a korábbi királyi vármegyék igazgatásának egy jólismert sajátossága volt. A megyés ispánok, vagy akár közvetlenül a király, rendszeresen igénybe vették a várjobbágyokat különböző közhatalmi, közigazgatási feladatok ellátására.⁷⁰ Adataink szerint a formálódó nemesi megye maga is igényt tartott a várjobbágyok ilyen jellegű szolgáltatásaira. Az Abaúj megyei Bölzsére való várjobbágyok évtizedeken keresztül szerepelnek megyei emberekként. Szintén Abaújban, más várjobbágyok kikiáltói szolgálatot láttak el a megyei generalis congregatiók alkalmával. 1323-ban Pozsony megye hatósága a nemes Elek fia Miklós megyei embert és a várjobbágy Béli Damján fia Domokost küldte ki, hogy megjárják a pozsonyi káptalan két birtokának határait. 1358-ban Nógrádban egy hatalmaskodási ügy kivizsgálására az egyik szolgabíró Mihály várjobbágy társaságában szállt ki, s ugyanebben az évben István várjobbágy két ízben is megyei ember Veszprém megyében.⁷¹ A várjobbágyok és a megyei nemesség képviselőinek együttműködése azt bizonyítja, hogy a várjobbágyoknak sikerült beilleszkedniük a megyei élet megváltozott keretei közé: birtokosi egzisztenciájukat az I. Károly uralkodása alatt lefolytatott földvizsgálatok a régi, Árpád-kori jogcímen biztosították, közhatalmi funkcióikat

pedig — igaz, immár az ún. nemesi vármegye alárendeltségében — továbbra is ellátták.

A Nagy Lajos trónraléptét követő mintegy fél évszázadban olyan gyökeres változások következtek be a várjobbágyosság és birtoklásának megítélésében, amelyek végülis a több évszázados múltra visszatekintő társadalmi réteg felmorzsolódásához vezettek. A változások szembeűnő jeleként újra megsokasodnak a várjobbágyok nemesítésére vonatkozó adataink. A 12. század végétől kezdődően az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. Endre haláláig több tucat királyi servienssé fogadó, ill. nemesítő oklevél maradt fenn. Ezek többsége várjobbágyok kiváltságolásával foglalkozik.⁷² I. Károly idejéből azonban alig-alig ismerünk nemesítést; ez a körülmény a várjobbágyi birtoklás elismertségét és a nemesi birtoklás melletti egyidejű meglétét mutatja. A kevés kivétel közé tartozik Márk mester, bálványosi alvárnagy és rokonainak nemesítése. Márk és szűkebb családjának tagjai Szécsényi Tamás erdélyi vajda bálványosi várnagyának, Pogány Istvánnak a serviensei voltak. Őket és fogácsi rokonaikat a havasalföldi hadjárat során szerzett érdemeik, valamint két rokonuk — akik közül az egyik, István fia Pető, csicsói várnagyként vajdai familiáris volt — halála miatt, a vajda kérésére nemesítette meg az uralkodó. Az oklevél a kiváltságoltak korábbi státusát „a hevesújvári ispánság fogácsi *jobbágyai és kondicionárius várnépei*” (*jobagio-nes et condicionarii castrenses de Fagach de comitatu Heweswyvar*) kifejezéssel adja meg.⁷³

Az 1350-es évektől kezdve egyre többször találkozunk hasonló királyi kegyvel. A nemesítések megsokasodása a kortársak számára is szembeűnő lehetett, hiszen Küküllői János érdemesnek tartotta megörökíteni Nagy Lajos-életrajzában azt, hogy az uralkodó sok királyi kondicionáriust emelt nemesi rangra.⁷⁴ Ami a várjobbágyokat illeti, 1354-ben Nagy Lajos egy zimányi (Bars megye) rokonságot emelt ki „a várhoz tartozó jobbágyok közösségéből és társaságából” (a popularitate et consortio *jobagationum castrensiuum*). 1358-ban Borfői János és rokonai mentesültek „a honti vár kondicionáriusi szolgálata alól” (a ...*servitute condicionaria castris nostri Huntensis*). 1362-ben a Szolnok megyei Dobáról való Miklós „várhoz tartozó kondicionárius jobbágy” (*jobagio castrensis condicionarius*) szerzett nemességet.⁷⁴ A nemesítések új sorozata folytatódott Zsigmond uralma alatt is.⁷⁶

Két esetben a nemesítés iránti kérelem pontos okát is tudjuk. 1358-ban Kistapolcsányi Miklós és rokona, András azért volt kénytelen Tapolcsány és Bajka birtokaihoz fűződő birtokjogát nemesivé változtatni, mert a Bars megyei generalis congregation az esküdtek és a megyei nemesség várjobbágyi birtoknak minősítette ezt a két ingatlant (*possessiones ipsorum ... pridem in congregatione ... nomine possessionum jobagationum castris Borsiensis per juratos assessores et universos nobiles ... extradatas et assignatas*).⁷⁷ Teljesen hasonló eset zajlott le ugyanabban az évben a szomszédos Hont megyében. A Borfői-rokonságot a Kont Miklós nádor által tartott generalis congregation a várnéphez tartozás címén vádolták be a nádor előtt, s csak a királyi kegy gyors beavatkozása mentette meg a Borfőiek független, úri egzisztenciáját.⁷⁸ Mindkét esetben merőben szokatlan jelenséget tapasztalunk: a mindaddig háborítatlanul és békésen, nemes módjára birtokló várjobbágyok ellen a megyei nemesség igen súlyos, személyüket és birtokjogukat egyaránt fenyegető támadást intézett. Mivel a két eset egyetlen nádori bírászkodási körút egymás utáni állomásain időben egymást szorosan követte, a véletlen egybeesés feltételezésére vajmi kevés lehetőséget látunk. A két ügy háttérében a középkori magyar társadalomfejlődés egyik hosszan elnyúló, meghatározó folyamatának, a köznemesség ki-

alakulásának az utolsó szakasza ragadható meg. A továbbiakban ennek az utolsó szakasznak, a várjobbágyi birtoklás jogi megítélésével közvetlenül érintkező, legfontosabb jelenségeit helyezzük vizsgálatunk középpontjába.

Középkori köznemességünk kialakulásának mindmáig legnagyobb hatású elméletét Mályusz Elemér dolgozta ki. Alapvető tanulmányában a különböző eredetű és jogi helyzetű, de egyaránt hadakozó elemek egymáshoz közel álló életmódját és hivatását, azonos életfelfogását tartja a folyamat döntő tényezőjének. Álláspontja szerint a 13. századi királyi serviensek és a várjobbágyok összeolvadása eredményezte a köznemesség létrejöttét. Előadásában alapvetően új vonás a történeti kutatás korábbi elképzeléseihez képest, hogy felismerte az ún. nemesi vármegye kialakulásának a folyamatra gyakorolt hatását. A nemesi megyét — megítélése szerint — végsősoron az hozta létre, hogy a királyi serviensek „a megye keretei közé léptek”, a megyés ispán hatásköre alá kerültek, de egyszerűen annak hatalmát korlátozták is a szolgabírói intézményen keresztül. Az új típusú megyében a királyi serviensek és a várjobbágyok azonos helyzete és hasonló kötelezettségei domináltak; a birtokjogok különbözőségei „a mindennapi életben számottevő szerepet nem játszottak”, így az ún. nemesi megye létrejötté felgyorsította a két réteg egységes köznemességgé való összeolvadását.⁷⁹ A későbbiekben Bolla Ilona hívta fel a figyelmet arra, hogy a királyi serviensek és a várjobbágyok összeolvadásának feltételezése során elsősorban azokkal a várjobbágyokkal számolhat a kutatás, akiknek servitiummal nem terhelt, ősi vagy adománybirtoka(i) volt(ak).⁸⁰

A várjobbágyok nemesítésének a 14. század második felében újra jelentkezésének gyakorisága arra figyelmeztet, hogy a várjobbágyoknak a királyi kegyényilvánítás aktusát — a nemesítést — nélkülöző beolvadása a köznemességbe, pontosabban a várjobbágyi birtoklásnak az elismertsége és a nemesivel való egyidejű létezése véglegesen megakadt, még mielőtt maga a folyamat végérvényessé, visszafordíthatatlanná vált volna. Erre az időszakra értek meg azok a társadalomfejlődési tendenciák, amelyek a királyi vármegyerendszer felbomlását követően a létalapját, társadalmi legitimitációját elvesztő várjobbágyság fennmaradása ellen hatottak. Az 1267. évi dekrétumban nemesnek elismert királyi serviensek közel egy évszázad alatt eljutottak fejlődésük azon fokára, amelyen már a megyében élő többi birtokos rétegtől való elkülönülésre törekednek. Intézménytörténeti szempontból ennek a folyamatnak a részeként indult meg az új típusú megye valódi „nemesi megyévé” válása, az ignobilis birtokos elemek kiszorítása a megyei élet fórumairól.⁸¹ Ugyanakkor a 14. század folyamán általánossá válik az a gyakorlat, mely a személyileg szabad, de földesúri függésben élő agrárnépesség megjelölésére a korábban társadalmi presztizst biztosító „jobbágy” kifejezést alkalmazza. Ilyen körülmények között joggal írta Bolla Ilona, hogy a „14. század második felében a jobagio elnevezés régi patinája — még a nobilis jobagioé is — megkopott”.⁸² A „várjobbágy” név — s vele együtt a státus — inflálódásának árulkodó jele a 14. században feltűnő „jobagio castrensis” kifejezés, melynek talán legérdekesebb, a terminus különböző eredetű és funkciójú elemeinek keveredését legérzékletesebben mutató példája az 1341-ben említett „veros nobiles castrenses jobagiones” megjelölés.³ Látszólag nincs sok különbség a *jobagio castri* (várjobbágy) és a *jobagio castrensis* (várhoz tartozó jobbágy) között. Valójában azonban az új terminus technicus alkalmazása megadta a kegyelemdőfést a várjobbágyság intézményének. Mindenekelőtt a kifejezés egybemossa a várjobbágyi (*jobagio castri*) és a várnépi (*castrensis*) státus között korábban meglévő és a király, ill. a társadalom által is elismert alapvető különbségeket. A „jobagio castrensis” mindkét

eleme a királyi várszervezet népeinek egy-egy jogilag jól körülhatárolható rétegére utal, mégis az együttes jelentéstartalom teljesen eltér a 13. századi mintáktól. A *castrensis* ebben a formában már nem a 'várnépbeli'-t jelenti, hanem a várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozást, míg a „*jobagio*” nem a várszervezet hierarchiájának legelőkölőbb, tisztségeket viselő tagját jelöli, hanem ignobilist. A kifejezés elterjedésével megszűntek azok a kedvező körülmények, amelyek a várjobbágyiságnak a köznemesség melletti, önálló birtokoskategóriaként való fennmaradását a 13. század második felétől kezdve, közel egy évszázadon keresztül lehetővé tették. A „*jobagio castrensis*” elnevezés a várjobbágyi státus leggyengébb pontjai, a királyi joghoz tartozás és a nem nemesi jogállás ellen intézett támadást. A „*jobagio castrensis*” kifejezés megjelenésével ugyanis lehetővé vált, hogy a várszervezethez tartozó minden személy földje, tekintet nélkül a korábban érvényesülő jogi különbségekre, *castrensis* — azaz a várhoz, következőképpen a királyi adományozási joghoz tartozó — földként kötöttség nélkül, szabadon felkérhető és adományozható legyen.

A „*jobagio castrensis*” megjelenésének legfontosabb oka az lehetett, hogy a helyi igazgatás megváltozott viszonyai között, a társadalom a 14. század közepén már nem tudta értelmezni a fél évszázaddal előbb még közismert „*jobagio castri*” kifejezést. Ennek pontos jelentését és jelentőségét — mint látni fogjuk — az érintettek, azaz a várjobbágyok továbbra is őrizték,⁸⁴ Druget Vilmos nádornak azonban 1335-ben a királyi földek visszaszerzése közben már azt is vizsgáltatnia kellett, hogy voltaképpen milyen szolgálatok terhelik a várjobbágyokat és a várnépeket (in ... *congregatione generali ... de jobagionibus castrorum et castrensisibus castri Suprunyensis et de eorum officys experiri voluissimus*), vagyis az ország első világi méltósága, aki — bár idegen származású, de már évtizedek óta Magyarországon él — sem mondható tájékozottnak a királyi várszervezet népeit illetően. Ugyanerre a jelenségre vet fényt az a már idézett adat, mely szerint Nagy Lajos király az iránt érdeklődik, hogy az országban merre és „milyen szabadság szerint élnek” karakói nemes várjobbágyok és várnépek (in *quantis locis regno nostro nobiles jobagiones et populi castri Craco vocati residentiam facere debent et in quali libertate existunt*).⁸⁵

A várjobbágyi státusra és az ahhoz kapcsolódó jogokra és szokásokra vonatkozó ismeretek hiánya érzékeltenné tette a társadalmat a várjobbágyi és a nemesi lét hasonlóságai iránt, s megnövekedett az eltérések jelentősége. Az ignobilis várjobbágyok önálló birtoklása a nemesi földszerzés akadályává vált, s mint ilyen nem sok kíméltre számíthatott. A 14. század második felében sorra találkozunk olyan perekkel, amelyek a megyei nemesség várjobbágyok elleni támadásának a következménye. Ezek jellegzetes skémája a következő volt: valamely nemes felkéri adományként magának a királytól egy várjobbágy birtokát, tekintet nélkül a föld lakott vagy lakatlan voltára. (Emlékezzünk a 13. század királyi adománypolitikájának egyik vezérelvére!) A várjobbágy természetesen tiltakozik a beiktatás ellen, s így perre kerül sor, amelynek során jól nyomon követhetjük a várjobbágyi birtoklás társadalmi megítélésének a 13. század óta bekövetkezett változásait. A per eredménye — a dolog természetéből adódóan — két féle lehetett: az alperes várjobbágy vagy megőrizte birtokát vagy elvesztette. Lássunk példát előbb a várjobbágyok számára kedvezően lezárult ügyek közül!

I. Károly birtokvisszavételi akciójának kapcsán már találkoztunk a Zala megyei Itimérföldén élő várjobbágyrokonsággal. Az 1328. évi eljárás során huszonöt nemessel együtt letett esküjükkal sikerült elismertetniük várjobbágyi státusukat és ennek föld birtoklására feljogosító voltát. 1369-ben azonban újabb veszély fenyegette

— az ekkor már az 1328-ban szereplő Buda után elnevezett — Budafölde birtokosait. Vörös Salamon fia János mester ugyanis adományképpen felkérte — egy másik birtokkal együtt — a Budafölde nevű, általa castrensis-földnek mondott birtokot. A beiktatás idején az adománynak Budaföldei Péter fia Tamás ellene mondott. A perben Szepesi Jakab országbíró ítéltékett 1375-ben. A felperes, Salamon fia János, a király adománylevelével bizonygatta a maga igazát. A budaföldiek három oklevelüket is bemutatták. Ezek közül egy 1328. évi és egy 1358. évi magánjogi ügyletekről szól, míg a harmadik az 1328-as státuspert örökítette meg. Oklevelei alapján Péter fia Tamás azt állította, hogy ő és ősei mindig is nemes várjobbágyok voltak, és földjüket ezen a címen birtokolják, s így a királyi adományozási joghoz az nem tartozik (*ipse et sui predecessores semper et ab antiquo nobiles jobagiones castri extitissent et essent ... possessio Budafelde ... sibi nobilis jobagionatus castri titulo pertinuisset et eadem regie collacioni in nullo deberet attinere*). Érvelésükben a legcsekélyebb változás nélkül visszhangoznak azok a jogok, amelyeket a 13. századi várjobbágyok tulajdonítottak maguknak, s amelyeket akkor még az uralkodók, ill. a társadalom is elismert. A 14. század utolsó negyedének küszöbén azonban ez az érvelés már nem volt elegendő. Az országbíró tudományvételt rendelt el a budaföldeiek státusának és birtokjogának a felderítése érdekében, melynek során nyolcvan nemes és háromszázöt ignobilis a felperes állítását támasztotta alá, míg ötvenhat nemes és kilencvenegy ignobilis a várjobbágyok mellett vallott. A vizsgálat eredménye meggyőzően példázza a társadalomnak a várjobbágyokkal kapcsolatos ellentmondásos értékítéletét. Míg 1328-ban a helyi társadalmat képviselő huszonöt nemes egyértelműen a budaföldei (akkor még itimérföldei) várjobbágyok mellett állt ki, fél évszázad múltán a zalai nemesek többsége már ellenük foglalt állást. Szepesi Jakab is csupán a budaföldeiek által felmutatott 1328. évi oklevél erejére hivatkozva döntött úgy, hogy esküt ítél az alpereseknek, amit azok tizenöt nemesi eskütársukkal együtt le is tettek. Végül az országbíró az alperesek kezén hagyta a vitatott birtokot. A budaföldeiek tehát, a helyi nemesség többsége támogatásának hiányában, csak egy, a státusukat és földjükhöz való jogukat igazoló oklevél birtokában védhették meg tulajdonjogukat.⁸⁶

A várjobbágy-ság és a köznemesség Anjou-kori helyzetére utaló jellegzetességek szinte valamennyi eleme nyomon követhető a Bars megyei Kistapolcsányi-rokonság történetében. A Kistapolcsányiak „régii nemességében” a korábbi szakirodalom nem kételkedett.⁸⁷ Valójában azonban a család barsi várjobbágyként bukkan fel forrásainkban. A család legrégebbiről ismert tagja, Hoslow (Hozlo, Huzlou) kistapolcsányi örökölt birtokát elcserélte Csák nembéli Istvánnal a Komárom megyei Hetényért és száz márkáért. Kristó Gyula szerint a cserére az 1260-70-es években kerülhetett sor.⁸⁸ Hoslow-val és fiaival a 13-14. század fordulóján a bajkai-zimányi várjobbágy-rokonság soraiban találkozunk. Zimányt 1293 táján kapta III. Endrétől adományba Chelleus (Ehellós?) fia Pál, valamint Izoth (Yzoth, Izoeh, Izaad) és István.⁸⁹ A rokonság ekkor még alighanem osztatlanul birtokolt, hiszen a későbbiekben az adománylevelben nem szereplő rokonoknak is részük volt Zimány birtokában. Így, amikor 1301-ben Bánk fia István eladta zimányi részét rokonának, Polus fia Jakabnak, akkor a beleegyező rokonok között ott szerepelt Hoslow két fia is, Gyula és András.⁹⁰ A nemzetség — de legalábbis annak egyik ága, Myko fia Izoth és közvetlen hozzátartozói — a kelecsényi várjobbágyokkal is rokonságot tartottak.⁹¹

A 14. század második évtizedében, mint arról már volt szó, Hoslow fia Gyula trencsényi Csák Máté szolgálatában állt. 1318-ban az oligarcha egyik fontos várának, Lévának a várnagyságát viselte, s ekkor váltotta vissza Kistapolcsányt Mátétól.⁹²

1321-ben, urainak halála után állt át I. Károly oldalára. Alighanem jutalmul kapta Gyula és testvére, András Bakabányát adományba:⁹³ a kutatás az adományt kapcsolatba hozta az átállás körüli egyezkedésekkel.⁹⁴ Gyula mind Csák Máté, mind I. Károly hűségén folytatta birtokszerzéseit. 1312-ben megszerezte a Hont megyei Ösödöt, majd a bakabányai adományt követte 1323-ban a Bars megyei Malus.⁹⁵ 1324-ben Huslow két fia, Gyula és András — akiket a nyitrai káptalan oklevele „nemes férfiak”-ként (nobiles viri) említ — megosztottak kistapolcsányi örökségükön. 1327-ben András királyi emberként szerepelt.⁹⁶ A Kistapolcsányiak tehát Csák Máté halála után nemcsak „átmentették magukat” az új rendszerbe, hanem I. Károly megbecsült híveiként éltek nemes módjára, birtokaikban gyarapodva életüket.

A következő nemzedékben még magasabbra ívelt a család karrierje. Csák Máté egykori várnagyának, Kistapolcsányi Gyulának a fia, Miklós az Anjouk udvarában tűnik fel előbb apródként, majd udvari lovagként.⁹⁷ Miklósnak az udvarban betöltött helyzetét jellemzi, hogy a kisebbik királyfi, Endre herceg nevelője volt. A belévetett bizalmat igazolva egyike volt azoknak, akik 1330-ban megfékeztek a királyi család életére törő Zách Feliciánt.⁹⁸ A Kistapolcsányiak továbbra is jellegzetes nemesi életet éltek,⁹⁹ amíg végül Malonyán megszerzése kapcsán nemesítették magukat és birtokaikat a királlyal (se cum eadem possessione et aliis eorum possessionibus per eos usque nunc possessis nobilitari ... postulavit).¹⁰⁰ A nemesítésre tehát csak ekkor, több évtizedes nemesi élet és ismételt „nobilis vir”-ként való szereplés után került sor. A királyi udvarban élő Gyula fia Miklós az előkelő környezetben alkalmasint érezhette a nemesítés hiányát, s így kérhette a királyt annak megadására. Mindenesetre a már említett 1358. évi generalis congregation tapasztaltak alapján aligha tarthatták Miklósék felesleges formalitásnak a nemesség megszerzését. S bár már az 1344. évi privilegium is mentesítette minden birtokukat a várjobbágyi terhektől, mégis 1358-ban éppen a legrégebb birtokok, Kistapolcsány és Bajka tulajdonjogát kellett nemesivé átformalniuk a földek várjobbágyi terhek alóli mentesítésével és új adományként való felkérésével.¹⁰¹ Figyelemre méltó körülmény, s aligha tulajdonítható a véletlennek, hogy a bajkai-zimányi várjobbágy-rokonság más tagjai is ez idő tájt folyamodtak nemességért. 1354-ben Myko fia Izoth ágának tagjait, 1359-ben pedig Polus fia Jakab rokonait nemesítette meg Nagy Lajos.¹⁰²

A Kistapolcsányiak története példa értékű. Történetük során mindazok a tényezők szerephez jutottak, amelyeket az előzőekben a várjobbágyi birtoklás háborítatlanságának letéteményeseiként jellemeztünk. Mégis birtokaik legrégebb részének, a várjobbágyi földeknek az elvesztésével járt volna a nemesítés elmaradása. A rendelkezésünkre álló adatokban nincs nyoma annak, hogy az 1358. évi barsi generalis congregatio alkalmával a Kistapolcsányiakat személyükben is támadták volna. Ezt magyarázhatjuk a családot a királyi udvarhoz fűző, nyilván közismerten szoros szálak erejével. Az 1358. évi barsi ügghöz hasonló támadás azonban a királyi kegyét nem élvező, adománybirtok(ok)kal nem rendelkező várjobbágyok számára végzetes lehetett. A továbbiakban néhány ilyen esetet veszünk szemügyre.

A Bars megyei korosáni várjobbágyok 1236 óta szerepelnek forrásainkban. Pereskednek, földet cserélnek és adnak el, végrendelkeznek, részt vesznek a megyei közéletben tanúként, fogott bíróként.¹⁰³ Egyiküket, Pyonya fia Mortunust az esztergomi keresztes konvent kifejezetten korosáni nemesnek (nobilis de Corlau) mondja 1302-ben.¹⁰⁴ A hosszú évtizedek háborítatlan élete után számukra 1365-ben jött el a megpróbáltatások ideje. Ekkor Forgách András a királytól várnépek (populi castrenses) földjeként kapta adományban Korosánt. Az adomány ellen többek tiltakoztak,

köztük az érintett várjobbágyok is. A perhez kapcsolódva Kont Miklós nádor 1366-ban Bars megyei generalis congregatioján az után kutatott, hogy vajon a korosáni rokonság tizennégy tagja — akik közt ott találjuk az 1302-ben nemesnek mondott Mortunust is — várnépbeli-e avagy a vár természetes, nemes jobbágyai (utrum ... populi castrenses fuerint ... aut iidem naturales nobiles jobagiones dicti castris fuerint et extiterint). A megkérdézett megyei tisztségviselők és a nemesek nem tudtak határozott választ adni a nádornak, csak annyit szögeztek le, hogy egy bemutatott oklevél alapján kétségtelennek tartják, hogy a rokonság két tagja „mindig és régtől fogva kikiáltó volt” (semper et ab antiquo proclamatores fuissent et extitissent). Ennek alapján a nádor elutasította a tiltakozókat, s Forgách Andrásnak ítélte a birtokot.¹⁰⁵

Kísértetiesen hasonló perekről számolhatunk be az ország más tájairól is. 1368-ban Dobokai László kérte fel és kapta meg a királytól a Doboka megyei Inakházát. Ennek eddigi birtokosai azonban tiltakoztak, s nemesnek mondták magukat, míg az adományos, László pristaldusi szolgálatot ellátó várnépeknek állította őket. A még azévből, a tordai generalis congregatio lefolytatott vizsgálat során az erdélyi nemesek úgy nyilatkoztak, hogy az ellentmondók és őseik régtől fogva proclamatorius szolgálatot láttak el, amely alól Laczkfi István vajda mentette fel őket. Ennek alapján Miklós erdélyi vajda bizonyítottan tekintette az inakháziai castrensis státusát és Dobokai Lászlónak ítélte a birtokot.¹⁰⁶ 1371-ben a Nyitra megyei Kisságon élők bizonygatták kétségbeesetten, hogy nemes várjobbágyok, a megye hatósága és nemesei azonban kikiáltói szolgálatot ellátó várnépeket látott bennük, így 1382-ben Garai Miklós nádor elutasította tiltakozásukat és ítéletében jogszerűnek mondta ki földjüknek Kiscsermeni Péter mester számára történt eladományozását.¹⁰⁷ Szabolcs megyében Vasvári Fekech Miklós kérte fel magának a megyeri várjobbágyok birtokát „várnépbeliek földje címén” (nomine terrarum populorum castrensium). A várjobbágyok tiltakozása nyomán keletkezett perben végül a megyerieket is proclamatorius szolgálattal terhelt várnépeknek minősítették; földjük eladományozása érvényben maradt.¹⁰⁸

A példaként említett perek — ez túlzás nélkül állítható — azonos módon zajlottak le. A földjeik jogszerű birtoklásában megtámadott várjobbágyok az esetek többségében hasztalanul próbálkoztak státusuk és ennek révén tulajdonjoguk bizonyításával. Érvelésük rendre két tényező együttes hatásának következtében vesztette erejét: egyrészt az egyre világosabban nemesi intézménnyé váló megye elutasította támogatásukat,¹⁰⁹ mégpedig — s ez az alperesek elbukásában szerepet játszó másik elem — a várjobbágyok proclamatorius szolgálatára hivatkozva. A perek során mindkét fél még a 13. századig visszanyúló érvrendszerre, a várjobbágyi és a várnépi birtoklás eltérő megítélésére támaszkodott: a nemesi adományos a felkért föld birtokosainak várnép voltát, a földjük eladományozása ellen tiltakozó várjobbágyok pedig éppen ellenkezőleg, várjobbágyi státusukat — az inakháziai egyenesen nemességüket — bizonygatták. A perek alkalmával megejtett státuszvizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a királyi várszervezet népeinek birtokjoga közötti különbség „elméletileg” az ítéletben érvényesülő jogelvek közé tartozott; gyakorlati védelmet azonban nem nyújthatott a várjobbágyoknak csak abban az esetben, ha ítéletileg bizonyítani tudták státusukat, mint tette ezt Zalában a minden bizonnyal a szerencsés kivételek közé tartozó budaföldi rokonság.

A társadalom- és jogfejlődés sajátos fintora, hogy éppen az vált végzetessé a várjobbágyok számára, ami a 14. század első felében még a megyei közéletbe való

beilleszkedésüket szolgálta: a megyei emberi, a kikiáltói szolgálat, amelyenek alapján a nemesi megye — mintegy örökölve a korábbi királyi vármegye központjául szolgáló vár szerepét — önmagához kapcsolta a megyei feladatok ellátásában részt vállaló várelemeket. Nem pusztán „stiláris” elem tehát, ha Zsigmond király többször is „a vár és a megye jobbágyosságának terhei és szolgálatai” (honeribus et serviciis jobagionatus dicti castris ac comitatus) alól felmentve ad nemességet.¹¹⁰ A megyei nemesség — s velük együtt a perekben a végső ítéletet meghozó nagybírák — a várjobbágyok *servitiumát* a várnépek *statusával* azonosította: így lett az egykori várjobbágyokból várnépbeli, s így vált földjük szabadon eladományozhatóvá.

Az alperesek ugyanis valóban várjobbágyok voltak. Ezt a korosániak esetében több oklevél is bizonyítja.¹¹¹ Az 1368. évi Doboka megyei perben az alperesek között első helyen említett János fia János nagyapjáról, a birtoknak nevet adó Inokról, egy 1315. évi említésből tudjuk, hogy szintén várjobbágy volt,¹¹² s nincs okunk kételkedni a kisságiak, ill. a megyeriek várjobbágyi státusában sem.¹¹³

A várjobbágyoknak a proclamatorius szolgálatuk alapján történő várnépbelivé minősítése egyértelművé teszi, hogy a 14. század második felének felfogása a várjobbágyok megyei közigazgatási feladatok végrehajtásában való részvételét olyan *servitiumnak* tekintette, mely kizárta a nemesihez hasonló birtokosi egzisztencia fenntartásának lehetőségét, s kétségelenné tette a kor — minden *servitiumtól* mentes nemesi birtoklást eszményítő — embere számára, hogy a *várjobbágyok* a *jobbágyparaszto*khoz hasonló kondicionáriusok.

A birtokaikat veszített várjobbágyok további sorsának figyelemmel kísérése az esetek többségében, adatok híján csaknem lehetetlen. A korosániakat jó okkal kereshetjük azok között a barsi királyi népek között, akik 1366 után több ízben is zaklatták Forgách András korosáni birtokát.¹¹⁴ A megyeri rokonság pedig a környék tekintélyes nemesi családjának, a Kállaiaknak a szolgálatában talált menedéket. Az egyik pervesztes, Megyeri István fia János ugyanis az 1380-as években többé-kevésbé rendszeresen tipikus familiárisi szolgálatot látott el Kállai István fia István perbeli képviselőjeként.¹¹⁵

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségének tagadása nehéz helyzetbe hozhatta azokat a nemesi birtokosokat is, akiknek a kezén valamilyen címen várjobbágyoktól szerzett föld volt. A 14. század második felében — mint példánk mutatták — a királyi adománybirtokok kivételével, bármely várjobbágykézen lévő, ill. várjobbágyi eredetű földet a királyi joghoz tartozónak és szabadon eladományozhatónak tartottak.¹¹⁶ Ez a gyakorlat azt a reális veszélyt hordozta magában, hogy az ősök által eredetileg törvényesen megszerzett földek tulajdonjoga kétséssé válik. Érdemes ebből a szempontból végigkövetni egy ilyen elidegenített várjobbágyi birtokra, nevezetesen az Ung megyei Tíbara vonatkozó adataink sorát.

A birtokot Farkas (Wolph) várjobbágyinak és hat rokonának Kun László adatta vissza 1282-ben, mivel korábban Dávid fia Finta joggalanul elfoglalva tartotta. A következő évben a hét várjobbágy „szükségüket és szegénységüket” hangoztatva (inopiam et paupertatem eorum nobis exponentes) engedélyt kért a királytól arra, hogy örökölt földjüket (possessionem ... hereditariam) eladhassák, akinek akarják. A megkapott engedéllyel élve 1284-ben Tiba harmadát nyolcvan márkáért Gál comes fiának, Felicián mesternek, a fennmaradó kétharmadot pedig 1290-ben, háromszáz márkáért a Nagymihályi-elődöknek, Jákó comes fiainak, Jákónak és Andrásnak adták el. A Nagymihályiak 1291-ben III. Endr^{ás} el is átírták és megerősítették a föld megvásárlását igazoló oklevélrel. Ezt a lépést alighanem azért tartották szükség-

nek, mert Tiba harmadának új tulajdonosától, Feliciántól, már vásárlásának évében visszakövetelte Moys ungi ispán a tibi birtokrészt „ispánságának joga címén” (nomine juris ipsius comitatus). A Nagymihályiak következő generációja az apák előrelátása ellenére sem élvezhette háborítatlanul birtokait. 1346-ban ugyanis Jákó fia László és András fiai, Lőrinc és Mihály Nagymihály, Tiba és Györke birtokait a királyi joghoz tartozóként jelölték meg (ea omnia ad jus suum regale pertinere referebantur) Nagy Lajos előtt, aki el is rendelte az érintett földek visszavételét. A tiltakozó Nagymihályiak a Pál országbíró előtt lezajlott per során Tibát illetően az 1290-es, a vásárlást igazoló oklevéllel védték tulajdonjogukat, melynek alapján az országbíró megállapította, hogy a birtok „király urunkat semmiben, hanem teljességgel és egészében ama nagymihályi nemesek birtokjogát illeti” (eudem dominum nostrum regem in nullo, sed totaliter et omnino jura ipsorum nobilium de Nagmyhal possessionaria contingere). A Nagymihályiak nem találták megnyugtatónak Tibára vonatkozó birtokjoguk szilárdságát, s ezért 1377-ben Nagy Lajos elé vitték a föld ügyét. Előadták, hogy a birtokot elődeik vásárolták (állításukat a már említett oklevelekkel igazolták), és úgy nyilatkoztak, hogy „mind őseik, mind ők maguk a nemesség igaz címe alatt tartották meg, de mivel meggyőződtek arról, hogy ama birtok várhoz tartozó jobbág্যoké vagyis népeké volt” (tam predecessores sui, quam ipsi sub mero nobilitatis titulo conservassent, sed quia ipsi revera intellexissent ipsam possessionem *jobagionum seu populorum castrensi*um prefuisse), ezért kérték a királyt, hogy mentesítse a birtokot ennek következményei alól, amit Lajos meg is tett, új adományul adva Tibát a Nagymihályiaknak.¹¹⁷ Mivel Nagymihályi János és Kistapolcsányi Miklós közel azonos időben (1344-47, ill. 1351) egyaránt a királyi udvar lovagjaiként szerepelnek,¹¹⁸ s így személyes ismeretségük joggal feltételezhető, korántsem zárható ki annak lehetősége, hogy a Nagymihályiak — a család korábbi tapasztalatai mellett (1346. évi per!) — a Kistapolcsányiak példáján is okulva kérték Tiba jogi természetének a megváltoztatását, hogy ezzel elejét vegyék az esetleges kellemetlenségeknek.

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségére, s ezáltal a várjobbágyokra mint önálló birtokoskategoróriára a végső ítéletet a 15. század elején mondták ki. A Zsigmond uralmának első felében lefolytatott, témánkat érintő perek során már fel sem merült a várjobbágyi birtoklás szilárdságát biztosító 13. századi jogelvek — az eredeti szándéktól mégoly eltérő jellegű és eredményű — alkalmazása. Már nem a várjobbágyi és a várnépi, hanem kifejezetten a nemesi és a várjobbágyi birtoklást állították egymással szembe. 1399-ben Zsigmond király *procurator*a, Jakab mester szerint a várjobbágyok „nem mint igaz nemesek, hanem mint a királyi jogok eltitkolói” (non ut veri nobiles, sed uti *jurum regalium celatores*) birtokolnak. Az eljárások alkalmával az ítélezhatók félreérthetetlenül leszögezték: csak a nemesi jogon való birtoklás, ill. a királyi adománylevél mentesíthet a királyi jogok bitorlásának vádjá alól.¹¹⁹ Aligha tévedünk akkor, ha ezt a felfogást kapcsolatba hozzuk a magyarországi birtokviszonyokban éppen ebben az időben végbemenő — Engel Pál jellemzése szerint — „földcsuszamlás”-szerű változásokkal. Míg az Anjou-kori birtokstruktúrában a királyi birtokok mindvégig domináns szerepet töltek be, Zsigmond trónralépte után a nagyarányú eladományozások következtében a nemesek, s azon belül is főként az arisztokrata családok birtokai kerültek túlsúlyba.¹²⁰ Ilyen körülmények között a várjobbágyosság fennmaradásának, független egzisztenciájá elismertetésének semmi esélye sem maradt. Egy részüket — mint korábban utaltunk rá — Zsigmond nemesítéssel beemelte a köznemesség soraiba, míg a többiek kívül rekedtek a nemességen, s részben a maradék királyi birtokokon megmaradva — őket a 15. századi források

a „várhoz tartozó nemes” (*nobilis castrensis*) néven említik —, részben magánföldesúri joghatóság alá kerülve éltek. A várjobbágyság és a köznemesség párhuzamos birtoklásának Nagy Lajos-kori elakadása, majd a várjobbágyi birtoklás Zsigmond-kori végleges felszámolása után joggal fogalmazhatta meg az 1467. évi dekrétum: „Az ország nemesei alatt pedig azokat értjük, akiknek igaz nemességük vagy nemesi privilégiumuk van Magyarország királyaitól.” (*Nobiles autem regni intelligantur, qui habent meram nobilitatem a regibus seu privilegium nobilitatis Hungariae.*)¹²¹ A középkori magyar társadalomból a 15. századra eltűnt a jogállások archaikus sokszínűsége, hogy végleg átadja a helyét egy új társadalomszervező erőnek, az érett rendiségnek.

JEGYZETEK

1. *Rákos 1974.* 9-27. l.
2. 1217 (1224?): *UBI.* 72-74. l.; 1229: *ÁUOXI.* 211. l.
3. *Waldapfel 1931.* 22. l.
4. *Molnár 1959.* 251. l.
5. *Bolla 1983.* 232. l. – A középkori pusztásodás jelenségét összefoglalóan tárgyalja *Szabó 1966.* 139-88. l.
6. *CDIV.3.* 437. l.
7. 1270: *CDV.1.* 199. l.; 1279: *CDV.2.* 494. l.; 1283: *Győri rég. és tört. füz.* III. 24. l. (Ez utóbbi esetben a formula: „nomine terre vacue et habitatoribus destitute”.)
8. 1289: *Hazai* 116-17. l. – Vö.: 1291: *UBIII.* 288. és 289. l., valamint 1267: *Turu/1928.* 81-82. l.; 1270: *PhRtII.* 337. l.; 1274: *ÁUOXII.* 94. l.; 1275: *DI* 104 825.
9. *UBII.* 145. l.
10. *UBI.* 295-96. l.
11. 1257: *ÁUOII.* 284. l.; 1270: *ÁUOIII.* 234. l.; 1284: *HOII.* 16. l. – Vö.: *Waldapfel 1931.* 23. l.
12. Lásd pl. 1225: *PhRtI.* 672. l.; 1254: *RAI/2.* 315-16. l.; 1275: *ÁUOXII.* 131-32. l.
13. 1277: *HOVIII.* 194. l.; 1280: *ÁUOIX.* 274. l. (vö.: 1279: *MESII.* 266. l.); 1284: *Vagner 1896.* 407. l.; *Kristó 1973.* 122. l.
14. *UBI.* 300 l.
15. *CDIV.3.* 257. l. – Hasonló esetek: 1270: *ÁUOIII.* 235. l.; 1271: *Zala I.* 60-61. l.
16. *Czimer 1914.* 5-8. l.; *Erdélyi 1915.* 181-82. l.; *Novák 1940.* 45-50. l.; *Borosy 1983.a.* 19-20. l.; *Bolla 1983.* 222-23. l.
17. *Bolla 1983.* 51., 225., 228. l.
18. A vármépbeliiek hadakozására vonatkozóan az újabb szakirodalom ellentmondásoktól nem mentesen foglal állást, lásd: *Molnár 1959.* 232-35. l.; *Borosy 1983.a.* 20. l.; *Kristó 1988.* 160-61. l.
19. 1209: *MESI.* 194. l.; 1217: *HOV.* 8-9. l. (vö.: 1222: *HOV.* 9-10. l.); 1217: *HOV.* 7. l., *MES I.* 216-17. l.; 1222: *CDESI.* 203. l., *CDVII.* 220-23. l.; 1224: *ÁUOI.* 196. l.; 1225: *PhRt I.* 672. l., *CDIII.2.* 11. l.; 1231: *PhRtI.* 711. l. stb.
20. 1217: *ÁUOXI.* 151. l.; 1238: *CDIV.* 109. l.
21. *Bolla 1983.* 222-23. l.
22. *ÁUOXI.* 139-40. l.
23. *Kubinyi.* 23-24. l.
24. *ÁUOI.* 189. l. – Vö.: 1262: *ÁUOIII.* 20. l., valamint *Erdélyi 1915.* 102. l.
25. 1245: *ÁUOVII.* 197-98. l.; 1251: *Hazai* 21. l.; 1263: *HOVII.* 85. l.; 1273: *Hazai* 67. l.; 1276: *UBII.* 94. l. stb.
26. 1293: *MESI.* 311. l. (vö.: *RA3904.sz.*) – Az adományosok várjobbágy voltára lásd a 88-89. sz. jegyzetek adatait. – A várjobbágyi és a vármépi birtoklás eltérő jogi helyzetét R. Kiss István is felismerte, de tévesen a várjobbágyok állítólagos „nemes hűbéres” státusának tulajdonította, lásd: *R. Kiss 1932.* 42-43. l., vö. még *Novák 1940.* 16-17. l.
27. *VR32.*, 52., 74. sz. stb.
28. *ÁUOXI.* 503-04. l. (vö.: *RAI/3.* 387. l.)
29. 1274: *HOV.* 50-51. l. (lásd még 1271: *Zala I.* 57. l. és *ÁUOVIII.* 339. l.) – *Jö.: *Bolla 1983.* 235. l.
30. *ÁUOVII.* 225-26. l.
31. 1247: *ÁUOII.* 194-95. l. – Hasonló eset még 1247: *Kubinyi.* 25. l.; 1269: *HOVII.* 117. l.; 1298: *Hazai* 164-65. és 166-67. l.
32. *ÁUOII.* 206-09. l.

33. 1256: *CDIV.2.* 368-69. I. – Hasonló esetek 1269: *ÁUOVIII.* 234-35. I.; 1291: *ÁUOX.* 31-32. I.
34. 1291: *ÁUOX.* 32. I.
35. 1267: *Turul* 1928: 81. I.; 1275: *ÁUOXII.* 131-33. I.; 1327: *DI* 86 983.
36. *UBI.* 34-35. I. – Hasonló eset 1274: *ÁUOIX.* 83-84. I.
37. *HOVIII.* 73. I.
38. 1226: *MES* II. 389-90. I.; 1269: *ZW* I. 105. I.; 1295: *Apponyi* I. 26-27. I.
39. 1231: *ÁUOXI.* 219-30. I.; 1251: *ÁUOXI.* 373-74. I.; 1252: *ÁUOVII.* 340. I.; 1264: *HOVI.* 130. I.; 1275: *ÁUOIX.* 123. I.; 1282: *Zichy* I. 51-52. I.; 1298: *ÁUOX.* 298. I. stb.
40. 1318: *AOI.* 462-65. I.; 1344: *AOIV.* 420. I.; 1363: *Zichy* III. 476-77. I.
41. 1279: *CDV.2.* 500-03. I. – További példák a háramlás említésére 1243: *ÁUOVII.* 133-34. I.; 1261: *Smiciklas* V. 197. I., vö.: *Novák 1940.* téves magyarázatával (17. I.). – Régebbi történetíróink gyakran következtettek a magvaszakadt várjobbágy birtokának a királyra háramlásából a várjobbágyok eredendően nemesi státusára (lásd pl. *Tagányi 1916.* 583. I.). Az azóta történetírásunk által már tisztázott számos egyéb tényező mellett cáfolja ezt a tételt az is, hogy számos olyan várföldről van tudomásunk, amelyet várnépbeli birtokosa magtalan halálát követően adományoztak el királyaink (1279: *HOVI.* 249-50. I.; 1290: *CDVI.* 1. 50-53. I.; 1299: *CDVI.2.* 184-86. I.; 1321: *HOIII.* 66-68. I. – ez többbit vö.: 1278: *HOVI.* 236. I.) a háramlás bekövetkezte után (lásd pl. 1338: „*possessionem ... hominum castrensius sine herede decendentium et sic nostre collationi de jure pertinentem*” – *CDVIII.4.* 310-11. I.). A várnépbeliek nemességének per analogiam feltételezése nyilvánvaló képtelenség; a jelenség a várszervezet lakott földjeinek védelmét szolgáló királyi politikával magyarázható.
42. *Bolla 1983.* 244. I.
43. Locsmándra és az adományra lásd *Kristó 1969.* és *Kristó 1988.* 276-80. I.
44. *ÁUOVIII.* 49-50. I.
45. *Mályusz 1942.* 411. I.
46. 1216: *ÁUOXI.* 139-40. I.; 1222: *ÁUOI.* 189. I.; 1247: *Kubinyi* I. 23-24. I.; 1261: *ÁUOXI.* 503-04. I.; 1274: *HOV.* 50-51. I. stb.
47. *ÁUOVIII.* 51-52. I.
48. *Czímér 1914.* 9-14. I.; *Novák 1940.* 12-15., 32. I.; *Borosy 1983.a.* 12. I.; *Bolla 1983* 223. I.
49. *UB* I. 385. I.
50. A komáromi adományra lásd *Györfly* III. 430. I.; *Kristó 1988.* 152-53., 337-38. I.
51. *MESI.* 550-60. I.
52. 1269: *CDVII.1.* 357.; I.; 1284: *MESII.* 187. I.; 1276 k.: *Bp.* I. 161-62. I.; 1283: *Bp.* I. 213-14. I.; 1284: *MESII.* 177-78. I.; 1360: *CDIX.6.* 106-07. I.
53. 1315: *CDVIII.2.* 63-69. I.; 1320: *MESII.* 781-82. I.
54. 1274: *ÁUOIX.* 555-56. I. (vö.: *Bolla 1983.* 245. I.); é.n. (1274?): *ÁUOIX.* 112. I. (vö.: *RA* 2575. sz.)
55. 1301: *DI* 97 979.; 1304: *MESII.* 545-46. I.; 1313: *CDVIII.1.* 526. I.; 1317: *VeR* 83. sz.; 1321: *DI* 2030.; 1323: *MESIII.* 28. I.; 1326: *AOII.* 246. I., *DI* 5987., *CDVIII.3.* 95. I. stb.
56. *Kristó 1973.*; *Kristó 1975.*; *Kristó 1978.a.*; *Kristó 1978.b.*; *Kristó 1979.* 139-212. I.; *Fügedi 1986.* 151-81. I.; *Kristó 1986.*
57. *Kristó 1973.* 124-25. I.; *Zsoldos 1988.* 16. I.
58. *Kristó 1973.* 121. I. – A Kistapolcsányiakkal az alábbiakban részletesen foglalkozunk.
59. 1295: *Apponyi* I. 26-27. I.; 1297: *UBII.* 305-06. I.; 1311: *UBIII.* 49. I.
60. *Hóman 1921.* 47-63. I.; *Székelly 1953.* 54-60. I.; *Bertényi 1987.* 62-63. I.; *Kristó-Makk 1988.* 12. I.
61. *CDVIII.3.* 270-73. I. – Fónyi Balázs lovászmesteri és honti, ill. borsodi ispáni tisztetésére, valamint füleki várnagyságára lásd *Fügedi 1986.* 247. I. (13. sz. táblázat); *Fügedi 1977.* 134. I.

62. *VeR*265. sz.
 63. *Sopron* I. 162-65. l.
 64. 1335: *AO*III. 198. l.
 65. 1349: *CD* VII.1. 108-09. l. (vö.: *Székely 1953.* 57. l.) – Az oklevélben említett János örkanonokságát Sörös 1313 és 1347 között mutatta ki (*Sörös 1916.* 565-84. l.).
 66. *HO*III. 126-27. l.
 67. *Zichy*VI. 14. l.
 68. *Győrffy* I. 520-23. l.; *Kristó 1988.* 421-25. l.
 69. 1268: *ÁUO* VIII. 196-200. l.; 1282: *ÁUO*IX. 329-30. l.
 70. *Holub 1929.* 43., 46. l.; *Bolla 1983.* 222. l. – Vö.: 1263: *ÁUO*VIII. 81. l.; 1266: *ZWI.* 7. l. stb.
 71. *Gábor 1908.* 88. l.; *Novák 1940.* 74. l.; *Zsoldos 1988.* 15-16. l. – 1323: *MES*III. 27. l.; 1358: *AO*VII. 322-23., 125., 374-75. l. stb.
 72. *Váczy 1927.* 252-63. l.; *Bolla 1983.* 247. l.
 73. *ZWI.* 458-59. l. – Lásd még 1327: *CD*VIII.3. 216-17. l.
 74. Kükkülei szövegét – többek között – fenntartotta Thuróczy János krónikája (*Thuróczy 86.* l.)
 75. 1354: *AO*VI. 238. l.; 1358: *AO*VII. 522. l.; 1362: *Zichy*III. 208-10. l. – Lásd még: 1358: *AO*VII. 478-79. l.; 1359: *AO*VII. 554. l.; 1360: *CD*IX.3. 684-86. l., *CD*IX.6. 106-07. l.; 1342-82: *LK*1939. 256. l.
 76. 1389: *CD*X.1. 558. l., *D/7487.*; 1392: *D/49* 303., *D/7803.*; 1411: *Turul*1940. 20.l. stb.
 77. *AO*VII. 478-79. l.
 78. A Borfőiek kérik nemesítésüket „quia pridem in congregatione generali ... Nicolai Konth regni nostri palatini ... celebraata jurati et assessores comitatus ipsos nomine populorum castrensium eidem palatino incusando assignassent” – *AO*VII. 522. l.
 79. *Mályusz 1942.* 407., 409., 411., 422-23. l.
 80. *Bolla 1983.* 247-53. l. (lásd még 64-71., 228-30. l.)
 81. A fokozatosan kiteljesedő folyamatra lásd *Székely 1953.* 69-74. l.; *Zsoldos 1988.* 17. l. – A hagyományos „nemesi megye” kifejezés félrevezető voltára felhívta a figyelmet *Szűcs 1984.* 380-83. l.
 82. *Bolla 1983.* 251. l.
 83. *Bolla 1983.* 251. (82. sz. jegyzet), 253. l.
 84. *Bolla 1983.* 249. l. – Analóg jelenség a várszervezeti tisztségek 14. században is tapasztalható viselése (pl. 1302: *D/40* 287.; 1307-11: *D/75* 166.; 1311: *D/67* 685.; 1324: *D/86* 968.; 1325: *AO*II. 227-28. l.; 1346: *AO*IV. 636. l.; *AO*V. 173. l.; *AO*VI. 602-03. l. stb.)
 85. 1335: *HO*III. 126-27. l.; 1349: *CD*VIII.1. 108-09. l.
 86. 1375: *Zichy*VI. 11-22. l.
 87. *Haiczl 1932-33.* 21. l.
 88. 1318: *Botka 1873.* 66-67. l. (vö.: *Kristó 1973.* 15. l.)
 89. *MES*I. 311. (vö.: *RA*3904. sz.)
 90. *D/86* 889. – A rokonságra vonatkozó további adatok: 1302: *D/86* 893.; 1306: *Botka 1868.* 7. l., stb.
 91. *D/86* 901.; *D/86* 911.
 92. *AO*I. 487. l. (vö.: *Botka 1873.* 66-67. l.)
 93. *AO*I. 618-20. l.
 94. *Székely 1953.* 48-49. l.; *Kristó 1973.* 202. l.
 95. 1312: *AO*I. 273. l. (vö.: *AO*I. 628-29. l.; *AO*II. 442-43. l.); 1323: *Botka 1873.* 68-69. l.
 96. 1324: *AO*II. 126-27. l.; 1327: *CD*VIII.3. 232. l.

97. Kistapolcsányi Gyula fia Miklós karrierjét ebből a szempontból vizsgálja *Kurcz 1988.* 39., 57., 105., 110. l.
98. *SRH* I. 494. l. – Vö.: *Botka 1873-74.* 239. l.
99. Lásd pl. *AO* III. 327., 494. l.; *AOVI.* I., 5-6., 603. l. stb.
100. *AOIV.* 450-52. l.
101. *AOVII.* 478-79. l. – Az új adomány jogintézményére lásd legújabban *Gerics-Ladányi 1986.*
102. 1354: *AOVI.* 238. l.; 1359: *AOVII.* 554.l.
103. 1236: *MES* I. 320. l.; 1262: *MES* I. 473. l.; 1300: *HOVIII.* 412-13. l.; 1302: *CDVIII.* 1. 110-12. l.; 1309: *DI/58* 577.; 1275: *ÁUOIX.* 134. l.; 1302: *DI/86* 893.
104. 1302: *CDVIII.* 1. 110. l.
105. 1365: *CDIX.* 3. 510. l.; 1366: *DI/58* 573. (vö.: *Bártfai Szabó 1910.* 68-69. l.)
106. *Erdélyi Múzeum* 133-34. sz. (vö.: *Mályusz 1988.* 88. l., 60. sz. jegyzet)
107. *DI/98* 170.
108. 1378: *DI/24* 910.
109. A tanúvallomásoknak a státus- és birtokperekben tapasztalható jelentőségét, s ezzel kapcsolatban a megyei nemesség állásfoglalásának döntő szerepét hangsúlyozza *Fügedi 1981.*
110. 1389: *DI 7487* (innen az idézet); 1392: *DI7803.*
111. *HOVIII.* 412-13. l.; *DI/86* 893.; *DI/58* 577.
112. *Teloki* I. 37. l.
113. Feljogosít erre az eddig elmondottakon túl, a Bereg megyei Bakta esete is: 1232-ben a szent király jobbágyfiainak falujaként említik (*Magyar Nyelv* 1956. 384.l.), 1363-ban már olyan birtokként szerepel, amelyen kikiáltói szolgálatot ellátó várnépek éltek (*Zichy* III. 476. l.).
114. *Bártfai Szabó 1910.* 69. l.
115. *Kállay* 1817., 1988., 1990., 1992-93.sz. stb.
116. Közismert, hogy a 13. században a várjobbágyok különböző eredetű és jogi természetű (várföld, örökölt, adomány, vásárolt, stb.) birtokokkal rendelkeztek. A legtöbb esetben az egyes típusok megkülönböztetése a források ellentmondásossága, s főként gyakori hiánya miatt igen nagy körültekintést igényel. A feladatra, mely szétfeszítené dolgozatunk kereteit, ezúttal nem vállalkozhatunk. Még a vázlatos áttekintés alól is felmentenek az újabb szakirodalom eredményei (*Borosy 1983.a.* 19. l.; *Borosy 1983.b.* 531-34. l.; *Bolla 1983.* 246. l.), valamint az, hogy a 14. század második felében mind „jure hereditario” (Kistapolcsány), mind „nobilis jobagionatus castri titulo” (Budafölde) birtokolt várjobbágyi földek szerepelnek az idézett perekben.
117. 1282: *HO.* VI. 272. l.; 1283: *ÁUOXII.* 294. l.; 1284: *HOVI.* 358. l.; 1291: *Sztáray* I. 35-36. l.; 1284: *HOVII.* 186. l.; 1346: *Sztáray* I. 192-98. l.; 1377: *Sztáray* I. 438. l.
118. *Kurcz 1988.* 291., 292. l. (2. táblázat, 30. és 54. sz.)
119. *DI/69* 151. – Példa értékűek a Bolla Ilona által idézett esetek (*Bolla 1983.* 252. l.).
120. *Engel 1977.* 31. l.; *Engel 1985.* 403-04. l.
121. *Kovachich 1818.* I. 190. l.

RÖVIDÍTÉSEK

- AO* = Anjoukori okmánytár I-VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula*. Bp. 1878-1920.
- Apponyi* = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei I. Bp. 1906.
- ÁUO* = Árpádkori új okmánytár I-XII. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. Pest-Bp. 1860-74.
- Bártfai Szabó 1910.* = A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910.
- Bertényi 1987.* = *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1987.
- Bolla 1983.* = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágysztyálya kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp. 1983.
- Borosy 1983.a.* = *Borosy András*: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 30 (1983) 3-24. l.
- Borosy 1983.b.* = *Borosy András*: Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 30 (1983) 527-52. l.
- Botka 1868.* = *Botka Tivadar*: Bars vármegye hajdan és most I. Pest 1868.
- Botka 1873.* = *Botka Tivadar*: Trencsini Chák Máté és kortársai. Értekezések a történeti tudományok köréből III. k. (1873-74) IV. sz. Bp. 1873.
- Botka 1873-74.* = *Botka Tivadar*: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. Századok, 7 (1873) 453-61. és 8 (1874) 229-47. l.
- Bp.* = Budapest történetének okleveles emlékei I. Szerk. *Csánki Dezső* és *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936.
- CD* = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829-44.
- CDES* = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971.
- Czímer 1914.* = *Czímer Károly*: Az Árpád-házi királyok várjobbágysága. Szeged 1914.
- DI* = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény.
- Engel 1977.* = *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83. sz. Bp. 1977.
- Engel 1985.* = *Engel Pál*: Nagy Lajos bárói. Történelmi Szemle, 23 (1985) 393-413. l.
- Erdélyi 1915.* = *Erdélyi László*: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 6. sz. Bp. 1915.
- Erdélyi Múzeum* = Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata 1232-1540. Összeáll. *Szabó Károly*. Bp. 1889.
- Fügedi 1977.* = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. sz. Bp. 1977.
- Fügedi 1981.* = *Fügedi Erik*: Verba volant ... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Koldukó barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 437-62. l.
- Fügedi 1986.* = *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986.
- Gábor 1908.* = *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.
- Gerics-Ladányi 1986.* = *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: Az „új adomány” jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban. Levéltári Szemle, 36 (1986/1.sz.) 21-30. l.
- Győrffy* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Bp. 1987.
- Győri rég. és tört. füz.* = Győri régészeti és történeti füzetek I-IV. Kiadják *Ráth Károly* és *Rómer Flóris*. Győr 1861-65.
- Haiczl 1932-33.* = *Haiczl Kálmán*: A Kistapolcsányiak I-III. Turul, 46 (1932) 20-51., 47 (1933) 26-34., 75-78. l.
- Hazai* = Hazai oklevéltár 1234-1536. Szerk. *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula*. Bp. 1879.

- HO* = Hazai okmánytár I-VIII. Kiadják *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr-Bp. 1865-91.
- Holub 1929.* = *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- Hóman 1921.* = *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
- Kállay* = A nagykállói Kállay-család levéltára I-II. Szerk. *Szentpétery Imre*. Bp. 1943.
- Kovachich 1818.* = *Kovachich, Josephus Nicolaus*: Sylloge decretorum comitialium incltyi regni Hungariae I-II. Pesthini 1818.
- Kristó 1969.* = *Kristó Gyula*: A locsmánci várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23 (1969) 131-144. l.
- Kristó 1973.* = *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.
- Kristó 1975.* = *Kristó Gyula*: A Közszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle, 1975. 251-68. l.
- Kristó 1978. a.* = *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság, 1978/11.sz. 83-96. l.
- Kristó 1978. b.* = *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Bp. 1978.
- Kristó 1979.* = *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.
- Kristó 1986.* = *Kristó Gyula*: Csák Máté. Bp. 1986.
- Kristó 1988.* = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Kristó-Makk 1988.* = Károly Róbert emlékezete. Vál. és szerk. *Kristó Gyula, Makk Ferenc*. Bp. 1988.
- Kubinyi* = *Kubinyi Ferenc, ifj.*: Magyar történelmi emlékek I-II. Pest-Bp. 1867-88.
- Kurcz 1988.* = *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században. Bp. 1988.
- LK* = Levéltári Közlemények. A Magyar Országos Levéltár folyóirata.
- Magyar Nyelv* = Magyar Nylev. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata.
- Mályusz 1942.* = *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 76 (1942) 272-305., 407-34. l.
- Mályusz 1988.* = *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok 2. sz. Bp. 1988.
- MES* = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-III. Ed. *F. Knauz, L. Dedek-Crescens*. Strigonii 1874-1924.
- Molnár 1959.* = *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 6 (1959) 222-52. l.
- Novák 1940.* = *Novák József*: A várjobbágyosság intézménye. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 10. sz. Debrecen 1940.
- PhRt* = A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I-XII. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902-16.
- RA* = *Szentpétery Imre-Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II. Bp. 1923-87.
- Rákos 1974.* = *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XLVII. Szeged 1974.
- R. Kiss 1932.* = *R. Kiss István*: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Kny. a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1932-33. évi évkönyvéből. Debrecen 1932.
- Smiciklas* = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-XV. Ed. *Tade Smiciklas*. Zagrabiae 1904-34.
- Sopron* = Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron 1889-91.
- Sörös 1916.* = *Sörös Pongrác*: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. Századok, 50 (1916) 565-84. l.
- SRH* = *Szentpétery, Emericus*: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum I-II. Budapestini 1937-38.
- Szabó 1966.* = *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp. 1966.

- Székely 1953.* = *Székely György*: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp. 1953.
- Sztáray* = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I-II. Szerk. *Nagy Gyula*. Bp. 1887-89.
- Szűcs 1984.* = *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 341-94. l.
- Tagányi 1916.* = *Tagányi Károly*: Főlelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádokori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. *Történeti Szemle*, 5 (1916) 296-320., 409-48., 543-608. l.
- Teleki* = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I-II. Szerk. *Barabás Samu*. Bp. 1895.
- Thuróczy* = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Ed. *Elisabeth Galántai et Julius Kristó*. Bp. 1985.
- Turul* = Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye.
- UB* = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-III. Bearb. von *Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza*. Graz-Köln-Wien 1955-79.
- Váczy 1927.* = *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. *Századok*, 66 (1927) 243-90., 351-414. l.
- Vagner 1896.* = *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra 1896.
- VeR* = *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301-1387). Bp. 1953.
- VR* = *Karácsonyi János-Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradai tüzespróbajstrom. Bp. 1903.
- Waldapfel 1931.* = *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. *Kiny. a Századok* 65 (1931) évfolyamából.
- Zala* = Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. *Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula*. Bp. 1886-90.
- Zichy* = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. Bp. 1872-1931.
- ZW* = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-IV. Bearb. von *Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch*. Hermannstadt 1892-1937.
- Zsoldos 1988.* = *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle*, 38 (1988/4.sz.) 12-19. l.

*Attila Zsoldos: Der Wandel in der
Beurteilung des Besitzes der Jobagiones
Castris in den Anderthalb Jahrhunderten
nach dem Tatarenzug*

Béla IV. verzichtete auch nach seiner misslungenen Politik der Güterrücknahme vor dem Tatarenzug auf den Schutz des königlichen Besitzes nicht. Der Akzent verlagerte sich aber von der Rücknahme der bereits verschenkten auf den Schutz der noch vorhandenen Güter. Die Praxis, hauptsächlich die "öden, von den Bewohnern verlassenen" Grundstücke zu verschenken, war ein zentrales Element dieser Politik, und unter diesem Aspekt wurde auch die Verschenkungen der königlichen Völkern und Grundbesitze eingeschränkt. Die nachweisbar konsequente Anwendung dieses neuen Elements in der königlichen Schenkungspolitik bildete die Grundlage für einen neuen, bislang nicht gebrauchten Titel der königlichen Gabe, des Begüterns "aufgrund des leeren Bodens".

Dem Volk der königlichen Burgorganisation wurde der Schutz durch die königliche Schenkungspolitik nicht in gleichem Masse zuteil. Das Burggesinde wurde nach wie vor samt Grundstück von den Herrschern verschenkt, obwohl auch schwache Spuren des Schutzes des Burggesindes in manchen Fällen wahrzunehmen sind. Den eigentlichen Erfolg erreichte die Schutzpolitik der bewohnten Burgfelder bei den Burgsassen dadurch, dass die - von den Burgsassen bereits früher vertretene - Ansicht, die Burgsassen bzw. ihre Grundstücke können vom König nicht verschenkt werden, zu einem Rechtsprinzip wurde, das auch der König zu gewährleisten hatte. Mit diesem Schritt haben die Könige die Stabilität des Burgsassenbesitzes gesichert und ihn von dem der anderen Mitglieder der Burgorganisation unterschieden.

Nach der Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert wurde diese Stabilität erschüttert. Da die Besitzerexistenz der nicht geadelten Burgsassen auf ihrem Status beruhte, verwandelte sich die Grundlage ihres Rechts auf Besitz nach der Auflösung der Burgorganisationen in ein fiktives Rechtsverhältnis: Dienst an der bereits nicht mehr existierenden Burgorganisation. Die Lebensfähigkeit der rechtlichen Fiktion konnte nur aufrechterhalten werden, solange sie von der Gesellschaft bzw. der Zentralmacht toleriert wurde. Das fiktive, den Burgsassenbesitz bezeugende Rechtsverhältnis wurde in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts nicht angegriffen: es lag nicht im Interesse der Territorialherren, den Burgsassenbesitz in Frage zu stellen, die unter Karl I. durchgeführten Status- und Bodeninspektionen haben seine Rechtmässigkeit geradezu bekräftigt. Zur Eingliederung der Burgsassen in die neuen Verhältnisse trug auch ihre Tätigkeit in der Verwaltung des sog. Adelskomitats bei.

Der Angriff gegen die Rechtmässigkeit des Burgsassenbesitzes entfaltete sich in zwei Phasen. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts fanden wiederkehrend Prozesse statt, so Burgsassenbesitz zum Burgvolksbesitz erklärt und dem Geschenkeempfänger zugesprochen wurde. Die Verfahren basierten auf einem Rechtsprinzip aus dem 13. Jahrhundert, das die Unterschiedlichkeit des Burgsassen- und Burgvolks-

besitzes festlegt. Zwei Faktoren richteten dies aber gegen die Burgsassen. Der eine war die Verbreitung des Ausdrucks "jobagio castrensis" /der zug Burg gehörende Leibeigene/ im 14. Jahrhundert, der die im 13. Jahrhundert bekannten Unterschiede zwischen dem Burgvolksstatus und -besitz und dem der Burgsassen vermengte. Der andere war der von den Burgsassen im sog. Adelskomitat geleistete Komitatsmann- und Ausrufedienst, der in den Augen der Adligen des Komitats und der in den Prozessen Urteil sprechenden Richter das Burgsassenservitium mit dem Burgvolksstatus verbunden hat und die Versenkung der bewohnten - und ursprünglich den Burgsassen gehörenden - Grundstückje gerechtfertigt hat.

In der zweiten Phase, nach Siegmunds Thronbesteigung wurde unmittelbar der Besitz der Burgsassen rechtswidrig, als Verheimlichung der königlichen Rechte bezeichnet.

Die unterschiedliche Beurteilung des Burgsassenbesitzes zeigen die einzelnen Stationen im Prozess, wo das Burgsassentum als selbständige, mit der adeligen gleichzeitig existierende Besitzerkategorie allmählich aus der ungarischen Gesellschaft verschwand.